

האוניברסיטה הפתוחה
המחלקה לסוציולוגיה, מדע המדינה ותקשורת

בחינת הערך הדמוקרטי הפרדת דת ומדינה בעלוני השבת "עולם קטן" ו"שיחת השבוע"

שם הסטודנט : ישראל סרנגה

ת.ז. : 203389986

שם המנחה : ד"ר יואב קניאס

שם הקורס : יריבים או שותפים : יחסי דמוקרטיה ותקשורת

מספר הקורס : 10946

תאריך הגשה : 28.2.20

תוכן עניינים

מבוא	עמ' 3
פרק ראשון : הפרדת דת ומדינה	עמ' 4-6
פרק שני : תפקיד התקשורת בדמוקרטיה	עמ' 7-10
פרק שלישי : השסע הדתי-חילוני	עמ' 11-15
מתודולוגיה	עמ' 16
ניתוח והצגת הממצאים	עמ' 17-28
דיון ומסקנות	עמ' 29
סיכום	עמ' 30
ביבליוגרפיה	עמ' 31-34
נספחים	עמ' 35-36

במסגרת סמינריון זה בחרתי לבחון את אופן הצגת הערך הדמוקרטי של הפרדת דת ומדינה כפי שבא לידי ביטוי בשני עלוני שבת אשר מזוהים עם הציונות הדתית ועם חסידות חב"ד. עלון השבת "עולם קטן" אשר מזוהה עם הציונות הדתית, צבר בשנים האחרונות פופולריות רבה. מלבד מאמרים הנכתבים על ידי כותבי המערכת, מתפרסם גם מדור בו קוראים יכולים לכתוב ולפרסם את דבריהם על גבי העלון, וכן מדור שאלות-תשובות הלכתיות לרבנים שונים. לצד עלון זה, ניצב עלון השבת מהוותיקים והנקראים ביותר בכלל בתי הכנסת בישראל ובעולם – "שיחת השבוע", המזוהה עם הזרם המרכזי של חסידות חב"ד. בעלון זה מופיעים מדורים כגון מאמרי מערכת, סיפורים חסידיים וחדשות מהנעשה בעולם החסידי.

יש לציין כי שתי קבוצות אלו – חב"ד והציונות הדתית – מאופיינות בפתיחות יחסית לעולם ולחברה הישראלית. חסידות חב"ד, חרטה על דגלה קיום תורה ומצוות באמצעות מערך ה"שליחים" שפרוס ברחבי העולם ומוכר לרבים מן הישראלים המטיילים בחו"ל¹, אך עוד לפני שבתי חב"ד הפכו לאטרקציה, הייתה זו הציונות הדתית אשר השקיעה מקום המדינה על מנת להשתלב ככל הניתן בחברה הישראלית.

לפיכך, שאלת המחקר שבה אדון בעבודה זו היא: **כיצד בא לידי ביטוי הערך הדמוקרטי של הפרדת דת ומדינה בעלון השבת של הציונות הדתית "עולם קטן" ו"שיחת השבוע" בין השנים 2004-2009?**

ניתן לצפות כי היחס בתקשורת הפנימית של שני הסקטורים הללו כלפי הפרדת דת ומדינה תהיה "רכה" יותר, בשונה אולי מאשר בקרב קבוצות דתיות אחרות ורדיקליות יותר בישראל. עם זאת, כחלק מהשערת המחקר יש להניח כי תפיסות העולם המנוגדות, להלן השסע הדתי-חילוני, תבוא לידי ביטוי מעל דפי העלונים בדרך זו או אחרת.

¹ שוורץ, ד' (2011). מחשבת חב"ד: מראשית ועד אחרית, רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.

פרק ראשון: הפרדת דת ומדינה

הדמוקרטיה, לפי התפיסה שמכונה דמוקרטיה ליברלית, היא שיטה שמבוססת על שלטון הרוב, שכפוף למגבלות. המגבלות נובעות מעקרונות היסוד של הליברליזם, בעיקר החובה לכבד את זכויות האדם ועקרון הפרדת הרשויות, ובצדן גם נורמות שנגזרות מעקרון הכרעת הרוב, ובהן החובה לקיים בחירות חופשיות וכלליות. ההצדקה לתפיסה בדבר דמוקרטיה ליברלית מבוססת, בראש ובראשונה, על הקביעה שכוחו של השלטון נובע מן התכלית לשמה הוענק לו כוח זה. בהינתן העמדה שהתכלית של הענקת סמכויות כופות היא הגנה על זכויות האדם, השלטון רשאי לפעול רק לשם קידום התכלית לשמה הוענקה לו הסמכות.²

בנוסף, הדמוקרטיה הליברלית מבוססת על ההערכה שההכרה בקיומן של מגבלות על כוחו של הרוב, ואכיפתן בדרך של ביקורת שיפוטית, היא מועילה ואף הכרחית להבטחת תקינות פעילותו של השלטון. קביעת ההגבלות הכרחית כדי לצמצם את הפגיעות הבלתי מוצדקות בזכויות האדם, כדי להבטיח שהשלטון פועל לקידום הרווחה החברתית וכדי למנוע הפרה של עקרונות יסוד אחרים של התפיסה הליברלית.³

הכרזת העצמאות של מדינת ישראל העניקה לדת היהודית מעמד חיצוני לדמוקרטיה: הנוסחה "מדינה יהודית ודמוקרטית" מבטיחה ליהדות מעמד מוגן מפני התחרות החופשית של השקפות-עולם שביסוד הדמוקרטיה הליברלית. אין זה מקרי אפוא שדווקא התפיסות החדשניות המורדות בליברליזם בשם ערכים של תרבות ייחודית וזהות אתנית קבוצתית הן שמסוגלות לחזק ולהצדיק את המעמד הייחודי, הטרנס דמוקרטי, שניתן ליהדות בהכרזת העצמאות הישראלית.⁴

כך למעשה ייחודה של ישראל נעוץ בהיותה אחת מאותן מדינות בודדות המייצגות קהילה אתנו-לאומית המלוכדת על ידי הדת, ועם זה שומרות על אופיין הדמוקרטי. מעמד יוצא-דופן זה הוא שהופך את ישראל למושאם של תשומת לב ועניין כה רבים. ניתן לומר שישראל "שוברת" את הקיטוב שנוצר בעולם המודרני בין משטרים אתניים לאומיים אוטוריטריים, מן הצד האחד, לבין משטרים דמוקרטיים-פלורליסטיים מן הצד האחר. אך כאשר ישראל מבחינה בין יהודים ללא יהודים במדינת ההתאזרחות שלה, היא מגשימה על פי הבנתה את עקרונות הרעיון המקורי של "מדינת הלאום" ברצינות רבה.⁵

אף שרעיון ההפרדה בין דת למדינה רווח בשיח הליברלי, הוא סובל מעמימות מושגית. ישנן שתי גרסאות עיקריות של רעיון ההפרדה: הפרדה במובן של הימנעות מוחלטת מתמיכה (גרסת אי-התמיכה), לפיה למדינה אסור לתמוך בדת; אסור לה לממן חינוך דתי, כנסיות, מקוואות או כוהני דת. והפרדה במובן של הימנעות מהעדפה (גרסת אי-העדפה), לפיה למדינה מותר עקרונית לתמוך

² מדינה, ב' (2020). האם יש לישראל חוקה? על דמוקרטיה הליכית ודמוקרטיה ליברלית, האוניברסיטה העברית, עמ' 14.

³ מדינה, ב' (2020). האם יש לישראל חוקה? על דמוקרטיה הליכית ודמוקרטיה ליברלית, האוניברסיטה העברית, עמ' 16.

⁴ עוז-זלצברגר, פ' (1999). הדמוקרטיה הליברלית: מבט היסטורי על עניין לא פשוט, תרבות דמוקרטית, גיליון 1, עמ' 97-136.

⁵ דון-יחיא, א' וזיסר, ב' (1999). דמוקרטיה כנגד לאומיות: ישראל כ"מקרה חריג", תרבות דמוקרטית, עמ' 9-22.

בדת, אלא שאסור לה להעדיף את האופציה הדתית על פני האופציה הלא-דתית. למשל, למדינה מותר להציג סמלים דתיים ברשות הרבים, או אפילו במתחמים שלטוניים, אבל אסור לה לתת עדיפות לסמלים כאלה על פני סמלים של תנועות, ארגונים או מסורות שאינם דתיים.⁶

לצורך הדיון במעמדה של הדת במדינה, מחייב כנקודת מוצא איפון כללי של הדת, המופיע במסגרת הפלורליזם בתור אופציה פתוחה בצד האופציות האחרות, שאותן מספקת התרבות הלא-דתית ואורח החיים שלה. כללית, מדובר בהשקפות עולם ודרכי חיים מתחרות. עובדה היא שחזרה בתשובה וחזרה בשאלה אינן תופעות בלתי שכיחות במקומותינו. לכל דת יש מבנה קהילתי ומשמעות חברתית. טקסי הדת הם בדרך כלל פעילות קבוצתית והם מחייבים עורכי טקס מקצועיים. זאת ועוד, לדת מבנה ארגוני ומערכת שלטונית. המבנה הארגוני קשור במבנה הקהילה ובעמדות המוקצות לכל אחד מבני הקהילה במסגרתה. בנוסף, הדת היא מערכת מקיפה של אמונות, ערכים וציוויים. היא מקנה למאמיניה השקפת עולם ומתווה להם דרך חיים.⁷

לאחר הצגת האפיון הדתי, אציג את האפיון החילוני, אותו מציע צ'רלס טיילור בספרו "עידן חילוני" להבחנה בין שלוש משמעויות שונות ויסודיות של המושג חילון. המשמעות הראשונה של החילון מציינת שחרור של פרקטיקות ומוסדות פוליטיים, ובראשם המדינה, מצידוק או מיעד דתי; וביתר הכללה, נסיעה של הדת מהמרחב הציבורי אל המרחב האישי. הדת הופכת לעניין פרטי. המשמעות השנייה של החילון מציינת את קריסת מערכות האמונה והפרקסיס של המסורת הדתית. המשמעות השלישית מציינת מעבר מחברה שבה האמונה באל היא עניין מובן מאליה ובלתי מעורער, לחברה שבה החיים הדתיים הם אפשרות אחת מני רבות, שאינה פשטה ומובנת מאליה.⁸

דת ומדינה – האמנם?

החשיבות והמורכבות של הקשר בין הפרדת הדת מן המדינה ובין ההפרטה של הדת באה לידי ביטוי כבר בהמלצה, שניתנה ליהודים בתקופת ההשכלה: היה יהודי בביתך (או באוהלך) ואדם (או אזרח צרפתי, גרמני, או אמריקני) בצאתך. המלצה זו עדיין מושמעת בהקשרים לא מעטים כלפי יהודים החיים מחוץ לישראל, במדינות שבהן הרוב מאמין בדתות אחרות. בדרך כלל המלצה זאת מושמעת במקביל לתפיסה כללית, שלפיה הדת צריכה להיות מופרטת אצל כל בני החברה, כך שבתחום הציבורי כולם יהיו אזרחים בלבד, וזהותם או השתייכותם הדתית תהיה לא רלוונטית למעמם ולזכויותיהם.⁹

ישראל, על פי הגדרתה, היא מדינה יהודית-דמוקרטית. כלומר, לא ניתן להפריד את הדת היהודית ממדינת ישראל. מכאן השאלה מה משמעותו של הביטוי "הפרדת דת ומדינה" על רקע יהודיותה של ישראל. ישעיהו ליבוביץ' ויוסף אגסי תרמו הגות מקורית וחשובה בתחום: ההפרדה אינה בין יהדות למדינה אלא בין הממסד הדתי לממסד המדיני.¹⁰

⁶ סטטמן, ד' וגדעון ס' (2014). דת ומדינה בישראל: דיון פילוסופי-משפטי, חיפה: אוניברסיטת חיפה, עמ' 15.

⁷ וינריב, א' (2000). דת ומדינה – היבטים פילוסופיים, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

⁸ אניג'ר, ג' (2018). חילוניות, אות: כתב עת לספרות ולתיאוריה, גיליון 8, עמ' 239-266.

⁹ גביזון, ר' (1993). דת ומדינה – הפרדה והפרטה, משפט וממשל ב, עמ' 56.

¹⁰ בן-נון, ח' (2004). כשאת אומרת 'הפרדת דת ומדינה' למה את מתכוונת, שערי משפט ג', 2 (תשס"ד), עמ' 375-391.

ליבוביץ' סבר כי אין לתלות את הקמת מדינת ישראל במושגים דתיים של גאולה משיחית, הכרוכה ברעיון התיקון הדתי של העולם, או לפחות של עם ישראל; אין להשוות הילה של קדושה למאורע פוליטי-היסטורי זה ואין לראות תופעה דתית בעצם קיומה של המדינה¹¹. לעומתו, אגסי אינו רואה בהפרדה מהלך מהפכני אלא פועל יוצא הגיוני מבחינה של מדינת לאום. אין מניעה שבכל מדינה תהיה דת רשמית, אולם מדינה אינה קמה או מתנהלת בחסדי הדת ואין מהותה צריכה להיות תלויה בדת¹².

בנוסף, במאמר שהתפרסם ע"י שלמה אבינרי, נטען ש"לדת - לכל דת - יש היבט פומבי, ולכן התנהל מאבק בן דורות בין הדת למדינה על השליטה ברשות הרבים¹³. ואכן במדינות רבות - דמוקרטיות ודיקטטורות - התחולל לאורך שנים מאבק עז על מהות הקשר בין דת למדינה. קיימים חמישה דגמים עיקריים של הקשר בין דת למדינה; שניים הם דיקטטוריים וטוטליטריים, ושלושת האחרים מיושמים בדמוקרטיות ליברליות. שני הדגמים הלא-דמוקרטיים הם הדגם התאוקרטי והיפוכו - האבסולוטי והחילוני. בדגם התאוקרטי "הטהור", הדת שולטת בפוליטיקה ואנשי הדת הם השליטים. הדגם הלא-דמוקרטי השני הוא חילוני קיצוני ואנטי דתי מבוקש. שלטת אידאולוגיה חילונית אבסולוטית. בדגם ההפרדה בין דת ומדינה, המדינה המכריזה על עצמה כ"חילונית" (במובן של לא-דתית ולא דווקא של אנטי דתית) או כ"ניטרלית" או שהיא מכריזה במוצהר על עקרון ההפרדה. דגם דמוקרטי שני של דת ומדינה הוא דגם הכנסייה הרשמית, שבו המדינה מכירה בכנסייה מסוימת (ובדת מסוימת) ככנסייה ממלכתית¹⁴.

ככלל, הדיון המשפטי ביחסי דת ומדינה נוטה להתמקד בהצדקות לקיומם או להעדרם של הסדרים דתיים בתוך משטרה המדיני של מדינה נתונה. ישראל אינה חריגה בעניין זה; אדרבה, המתח בין ערכי הדת למשטר החוקתי בישראל מלווה את התפתחותו החוקתי במדינה מאז היווסדה ועד היום. ואולם ההתעסקות העיקרית בנושא דת ומדינה בישראל הייתה עניין פנים-יהודי והיא התמקדה סביב נושאי ה"סטטוס קוו": השבת כיום מנוחה, ענייני כשרות, החלת הדין הדתי בענייני נישואין וגירושין ותמיכה במוסדות חינוך דתיים. מסגרת הנושא "דת ומדינה בישראל" כוללת גם סוגיות עקרוניות נוספות כמו מיהו יהודי, גיור, קבורה, גיוס תלמידי ישיבות וההגמוניה של היהדות האורתודוקסית בישראל ביחס ליהדות הרפורמית והקונסרבטיבית¹⁵.

¹¹ ליבוביץ', י (1959). הפרדת הדת והמדינה, טרם, רנ"ט/ר"ס, תשי"ט.

¹² אגסי, י (1984). בין דת ולאום: לקראת זהות לאומי ישראלית, פפירוס, מהדורה שנייה.

¹³ אבינרי, שי (1995). דת אינה ניתנת להפרטה, הארץ 22.12.1995.

¹⁴ נויברגר, בי (1997). דת ודמוקרטיה בישראל, מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, עמ' 37-7.

¹⁵ קרייני, מי (2018). הנפרד והשונה ביחסי דת ומדינה בישראל, סוציולוגיה ישראלית, גיליון 2, עמ' 40-38.

פרק שני: תפקיד התקשורת בדמוקרטיה

ככלל, התקשורת מהווה במה להעלאת דעות, היא מתווכת בין הפוליטיקאים והציבור, והיא ממלאת תפקידים נוספים במשטר דמוקרטי. ואולם יש ביכולתה של התקשורת גם להחליש את הדמוקרטיה, למשל כאשר היא מתאפיינת בריכוזיות יתר, כאשר היא מקדמת דעות מסוימות ומדירה אחרות וכו'. ניתן לטעון כי תפיסת תרומתה של התקשורת לדמוקרטיה תלויה בהרגשת הייצוג של מגזרים שונים: ככל שהפרט מרגיש שדעותיו אינן מקבלות ביטוי בתקשורת, כך הוא עשוי לתפוס את התקשורת כמדירה קבוצות מסוימות ולהעריך כי היא מחלישה את הדמוקרטיה הישראלית¹⁶.

ועל כן, חופש הביטוי הוא תנאי הכרחי לקיומה של דמוקרטיה וקיומו מעיד על היותה של החברה חופשית ודמוקרטית. בנוסף, חופש הביטוי וזרימה חופשי של מידע משרים את זכותו של הציבור לדעת ומאפשרים לו לממש את זכותו כריבון בחברה דמוקרטית. חולשה או נסיגה של חופש הביטוי עלולות לסמן שקיעה ואולי אף משבר בחברה הדמוקרטית¹⁷.

בניגוד לקהילה החרדית המקיפה עצמה בחומות תקשורתיות ותרבותיות כדי להימנע מהשפעות בלתי רצויות, התקשורת המזוהה עם הקהל הדתי-לאומי פתוחה יותר לתקשורת הכללית ומתכתבת איתה. אולם למגמה הכללית לעבר יתר פלורליזציה של הנוף התקשורתי בישראל היו השלכות גם על המגזר הדתי לאומי, אשר גם בו ניכר הרצון להפיק תקשורת המשקפת יותר את ערכי המגזר. כלי התקשורת הראויים לציון במגזר זה הם העיתון "מקור ראשון", השבועון "בשבע", רדיו "גלי ישראל" ואתר החדשות "ערוץ 7"¹⁸.

לפיכך, ניתן לראות כי אמצעי התקשורת בישראל שתכניהם אמורים לשקף את התרבות הפופולארית כמעט ואינם נותנים ביטוי לתכנים יהודים ודתיים. חוסר הייצוג של תכנים דתיים ויהודיים נובע גם מכך כי הציבור הדתי לאומי במשך שנים לא ייחס משקל רב לעוצמתם של המדיה ולא ניסה להפיק מהם תועלת. גם כשנעזר בהם הוא עשה זאת מבלי להבין את עומקם ודרכי פעולתם. אף שברוב שנות המדינה הייתה היהדות הדתית חלק מהמסד השלטוני בארץ ומילאה תפקידי מפתח, היא הסתפקה בפירורים שנותרו לנושאים ערכים-יהודיים בלוח השידורים¹⁹. שינויים במפת התקשורת האלקטרונית בשנות ה-90 הובילו להופעתם של אמצעי תקשורת חלופיים סקטוריאליים חדשים ובתוכם אמצעי תקשורת חלופיים לציבור הדתי-לאומי. האמנם שאמצעי תקשורת אלה כבר היו קיימים לפני, אך הופעתם התגברה והשתכללה²⁰.

¹⁶ בן-נון, פ', ברנע, ש' וצרפתי, י' (2005). התקשורת בדמוקרטיה הישראלית מנקודות מבט שונות, פרסומי מדד הדמוקרטיה הישראלית, המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 20-21.

¹⁷ קרניאל, י' (2007). דמוקרטיה, תקשורת ופוליטיקה בבית המשפט העליון: גבולות חופש הביטוי של הפלסטינים בישראל בתקופת האינתיפאדה השנייה, תקשורת ופוליטיקה בישראל, ירושלים: מכון ון-ליר, עמ' 208.

¹⁸ כהן, י' (2012). התקשורת הדתית בישראל, דו"ח שנתי: התקשורת בישראל 2012 – סדרי יום, שימושים ומגמות אריאל, המכון לחקר מדיה חדשים, חברה ופוליטיקה, עמ' 89.

¹⁹ אהרוני, ש' (1994). מסך נעול, מימד, גיליון 2, עמ' 26-27.

²⁰ לב שריד, א' (2006). כינון ערוץ טלוויזיה לענייני דת ומסורת בישראל: המקרה של ערוץ תכלת, אוניברסיטת בן גוריון: המחלקה לתקשורת השוואתית: טכנולוגיה וחברה, עמ' 14.

באופן די מפתיע, הציבור החילוני הוא קהל היעד של חסידות חב"ד הפונה אליו במגוון דרכים על מנת להציג ולתווך לו את אורח החיים היהודי, בין אם בבתי החב"ד בהודו אותו פוקדים לא מעט חילונים ובין אם באמצעות עלון השבת 'שיחת הגאולה', שאת מטרתו מגדיר הרב ברוך כץ: "החלטנו שקהל היעד שלנו יהיה כל יהודי". הגיליון מופנה אל תלמידי חכמים ואל פשוטי עם, אל משכילים ואל סתם עמך, אל חרדים לדבר ה' ואל יהודים שעדיין אינם שומרים תורה ומצוות, אל צעירים ואל מבוגרים. עלון השבת הזה, שיחת השבוע, הינו אחד מעשרות עלוני שבת הרואים מדי שבוע ותפוצתם אינה נופלת מזו של מקומונים פופולאריים²².

אל שפע העיתונים והמקומונים הרואים האור ברחבי ישראל, נוסף ענף מיוחד – עיתוני בית הכנסת. מדובר בכמה עשרות עיתונים ועלונים הרואים אור מדי שבוע, אחדים כלל ארציים ורבי תפוצה ורובם מקומיים ודלי תפוצה: תחילה, "שיחת השבוע", כמו עלוני שבת אחרים, נופל לקטגוריה של תקשורת מגזרית. עלון שבת זה, שנוסד בשנת 1986 בהוצאת צעירי אגודת חב"ד הוא אמצעי תקשורת המהווה חלופה לתקשורת המסורתית, ובו מוצגים תכנים יחודיים, טקסטים המיועדים לקבוצות מובחנות, מוטיבים וסמלים הרלוונטיים לקהילה מסוימת וכדומה. במקביל, עשויה התקשורת המגזרית לתפקד כרדאר, מעין שומר קהילתי המאתר סכנות ואיומים האורבים לקהילה. תפקיד נוסף שעשויה התקשורת המגזרית למלא הוא 'מעודד חברתי', כשהמטרה היא להציג את המיעוט באור חיובי ולהצניע – ואף להעלים – את הצדדים השליליים שבו²³.

במרוצת הזמן ועם התקדמות הטכנולוגיה, השימוש בתקשורת סקטוריאלית הופך להיות גורם בעל משמעות רבה בישראל. בחברה הדתית והחרדית נעשה שימוש רב ומגוון באמצעי תקשורת המונים ותקשורת בין אישית. התקשורת הדתית כוללת עיתונות, תחנת רדיו שהוקמה על ידי הממשלה ואתרי אינטרנט²⁴. ואמנם הציבור הדתי חשוף לתוכני התקשורת שצורך הציבור החילוני, אך יש לשער כי השימוש המוגבר בסינון לא רק שמונע חשיפה לתכנים בעייתיים מבחינה דתית, אלא גם גורם לגיבושה של תמונת מציאות הקרובה לנקודת המבט המגזרית, שהיא בדרך כלל ימנית-מדינית ושמרנית יותר²⁵.

כמו שיחת השבוע, גם עלון השבת "עולם קטן" הוא עיתון היוצא לאור על בסיס שבועי. בקרב עלוני השבת השמרניים, מדובר באחד מעלונים השבת הפופולאריים ביותר²⁶. אחד מן המדורים המופיעים

²¹ רפל, י' (1991). עיתוני בתי הכנסת, קשר, גיליון 10, עמ' 109-112.

²² Pearl, S. (2014). Exceptions to the rule: Chabad-Lubavitch and the digital sphere. *Journal of Media and Religion*, 13(3), 123-137.

²³ גבל, א' (2006). הציבור הדתי-לאומי והתקשורת: יחסי אהבה-שנאה, מכון חיים הרצוג לתקשורת, חברה ופוליטיקה.

²⁴ כץ, י' (2011). שימוש בטכנולוגיה בקהלים דתיים בישראל: שילוב בין חברה מסורתית ותקשורת מתקדמת, תקשורת יעדים ואתגרים, אלקנה: מכללת אורות, עמ' 113-131.

²⁵ הרמן, ת' (2014). דתיים? לאומיים! המחנה הדתי-לאומי בישראל 2014, המכון הישראלי לדמוקרטיה.

²⁶ Rosman-Stollman, E. (2018). Military Service as Bargaining: The Case of Religious Women Soldiers in Israel. *Politics, Religion & Ideology*, 19(2), 158-175.

בעלון הוא מדור שאלות ותשובות המופנות לרב ב-SMS על מנת ששייב וינחה את השואל²⁷. אך לא רק בנושאי תורה והלכה עוסק העלון עולם קטן, אלא גם בנושאים אחרים כגון שירות נשים בצבא ונושאים הקשורים במין ובפוריות²⁸. ככלל, עיתונים מהסוג הזה היא הבמה היחידה בה יכולים אנשים דתיים לפרש את מציאות החיים החברתית-תרבותית, להסבירה ולהתמודד עמה לאור המקורות. פרשנות מהסוג הזה לא מתקבלת בשיעורי תנ"ך, תורה ותלמוד²⁹.

בחברה הדתית בישראל על שלל הזרמים, הקבוצות והתת קבוצות המרכיבות אותה, נעשה בדור האחרון שימוש רב ומגוון באמצעי תקשורת המונים. אולם, למרות פריחה תקשורתית זו, לא זכתה "מפת התקשורת" הדתית והחרדית אלא לתשומת לב מחקרית מועטה ביותר. מפה זה כוללת עיתונים יומיים ושבועונים.

השע בתקשורת

ככלל, לתקשורת ההמונים בישראל נודע תפקיד חשוב בחיזוק השע הדתי-חילוני. מחד, בעיתונות הכתובה ובתקשורת האלקטרונית כמעט אין נציגות לאנשי המגזר החרדי, ורבים ממוביליה הם בעלי נטיות חילוניות מערביות מובהקות, המגלים בורות של ממש במקורות המסורת היהודית, ועמדותיהם מוטות לא אחת לאנטי-דתיות. מאידך, הציבור החרדי נוטה לעמדות שליליות ואף סטריאוטיפיות במובהק כלפי כלי התקשורת המרכזיים, שהוא אינו צורך אותם כלל, ויחס זה מעצים את תחושת ההסתגרות שלו בנוגע לתרבות הכללית הדומיננטית³⁰.

אחד המרכיבים שיוצרים, משמרים ומגבירים שסעים חברתיים היא תחושת ניכור של הצדדים זה מזה וממוסדותיו של המחנה היריב. ד"ר יונתן לוי טוען במאמרו, כי תחושת הניכור הגוברת בקרב הציבור הדתי-לאומי מן הציבור החילוני, ובעיקר מן התקשורת החילונית, הביאה ליצירתם של ערוצי תקשורת חליפיים המיועדים לציבור הדתי לאומי והחרדי. ערוצי תקשורת אלו ניזונים מתחושת הניכור של הציבור הדתי, ותורמים לחיזוק הזהות הדתית על חשבון זהויות אחרות (כלכליות, מקומיות, ציוניות ועוד). כמובן שבתוך המפה התקשורתית הדתית ניתן לזהות מגוון רחב של תת-זהויות, אך האלמנט הדתי בולט בכולן, וברובן המכריע בולט גם אלמנט לאומי בדלני. נכון שקיומה ושגשוגה של מערכת תקשורת זו נובע מגורמים רבים, אך הוא לא היה מתקיים אילו הציבור הדתי יכול היה להזדהות עם מערכת התקשורת שנחשבה פעם "כללית", והיום נתפסת כחילונית³¹.

בשנים האחרונות מדגישה הספרות המחקרית את מקומן של העדה או הדת כקטגוריות חברתיות משמעותיות המעצבות את הזהות החברתית. ברוב הקבוצות הדתיות, לרבות בקהילות דתיות

²⁷ Blau, Y. (2012). Yitzhak Blau Responds: R. Shmuel Jablon's various defenses of R. Aviner's internet responsa. Tradition: A Journal of Orthodox Jewish Thought, 45(3), 95-98.

²⁸ שוורץ, ד. (2015). על מעמדו של הספר בשיח הגופניות והמיניות בציונות הדתית. עלי ספר: מחקרים בביבליוגרפיה ובתולדות הספר העברי המודפס והדיגיטלי, (24-25), 331-362.

²⁹ קפלן, ק. (2001). כלי התקשורת בחברה החרדית בישראל. קשר, 18-30.

³⁰ ראשי, צ' והלינגר, מ' (2011). המיעוט החרדי והתקשורת הציבורית בישראל: בסיס לדיאלוג תרבותי המבוסס על תפקיד התקשורת בעיצובה של חברה אזרחית, תרבות דמוקרטית גיליון 13, עמ' 119-139.

³¹ כהן, י' (1997). עיתונות לחצי העם, פנים – תרבות, חברה וחינוך, גיליון 1, עמ' 54-61.

יהודיות, קיימת הבנה כי אפשר להיעזר בטכנולוגיה של התקשורת למטרות דתיות, אולם יש הסתייגות מפני התכנים בתקשורת החילונית. התקשורת הסקטוריאלית מציגה לעתים תכנים ייחודיים, שונים מאלה המופיעים בכלי התקשורת הכללית. אלו מכילים טקסטים מיועדים לקבוצות מובחנות, מוטיבים וסמלים רלוונטיים לקהילה³².

³² גבל, א' (2006). הציבור הדתי-לאומי והתקשורת: יחסי אהבה-שנאה, מכון חיים הרצוג לתקשורת, חברה ופוליטיקה, עמ' 10-11.

פרק שלישי: השסע הדתי-חילוני

המאבק על דמותה של "מדינת היהודים" הוא מאבק ארוך שהחל כבר עם תחילת הקמתה ופעילותה של התנועה הציונית. יש כאן מאבק עקרוני בין אלה הרוצים לראות במדינת ישראל מדינה יהודית הנוהגת על פי ההלכה לבין אלה הרוצים לראותה כמדינה חילונית של יהודים, בעלת צביון תרבותי מתקדם כמו שאר העמים המתורבתים, אשר שפתה היא השפה העברית.³³

השסע הדתי-חילוני, בתוך שאר השסעים המתקיימים במדינת ישראל, הינו שסע עמוק ומורכב.³⁴ תומכיה הבולטים של הדיכטומיה דתי-חילוני אינם מציגים את שני המושגים כסימטריים. ההזדהות הדתית מוגדרת לפי השתייכות לקהילה הדתית באמצעים הצהרתיים, שבראשם קוד הלבוש הדתי. לעומת זאת, השתייכות חילונית אינה נתפסת כהשתייכות לקהילה כלשהי, אלא השתייכות לרוב הדומם ללא חיי קהילה יום-יומיים מלבד הקהילה הלאומית. יש אמנם קהילות חילוניות מעטות, כמו הקיבוצים, אולם לא הן שמגדירות את הזהות החילונית שבמידה רבה מזוהה עם עצם היעדרם של חיי קהילה, ואולי עליה להיות מוגדרת ביתר דיוק כ'לא דתית'.³⁵

סקירת הצדדים בשסע

ניתן לומר שהציבור הדתי משתייך לקבוצה האורתודוקסית בישראל, המתחלקת בדרך כלל ל-2 קטגוריות: חרדים או ציונים דתיים. אם כן, ניתן לזהות את הציונות הדתית כתת זרם בתוך זרם גדול יותר, זרם האורתודוקסיה, תחתיו חוסה גם הציבור החרדי. יש לעמוד על החלק הראשון של אמרת הכנף של הציונות הדתית – תורה – המשותפת הן למגזר החרדי והן לאוכלוסייה הדתית-לאומית. אך השאלה על אלו עקרונות תיאולוגיים היא נשענת וכיצד היא עומדת ביחס לקבוצות וזרמים אחרים, מונחים אלו, כגון אורתודוקסים ורפורמים, השתרשו במרוצת הזמן ועם חידוד המחלוקות התיאולוגיות בין הפלגים. המונח אורתודוקסיה בהקשר הדת היהודית החל להיות פופולארי במאה התשע-עשרה, וכתגובה לעליית הזרם הרפורמי במערב אירופה. כיום מזוהים האורתודוקסים עם ציות קפדני ושמירה על הריטואליים וחוקי ההלכה היהודיים.³⁶

המחנה האורתודוקסי הזה, שכולל בתוכו את הציונות הדתית ואת הציבור החרדי, מאמין כעמדה אידיאולוגית בשמירה על המסורת, הגנה עליה והצדקה שלה. מייסדי זרם האורתודוקסיה פעלו מתוך תחושה של איום שהולך ומחריף על צורת היהדות היחידה והלגיטימית, להבנתם. עד ליום זה, האורתודוקסיה חורת על דגלה מחויבות לעקרונות ההלכתיים, כפי שהם מפורשים על ידי רבנים אורתודוקסיים הנחשבים לגיטימיים בעיניהם.³⁷

³³ גלטר, י' (1987). יחסי דתיים חילוניים – דמות החברה בישראל, ניב המדרשיה: בימה לדברי הלכה, מחשבה, חינוך וספרות, עמ' 177-183.

³⁴ כהן, א. וזיסר, ב. (2003). מהשלמה להסלמה: השסע הדתי-חילוני בפתח המאה העשרים ואחת. ירושלים ותל אביב.

³⁵ שוהם, ח' (2014). 'דת', 'חילוניות' ו'מסורת' במחשבה הציבורית בישראל. עיונים בתקומת ישראל, כרך 24, עמ' 29.

³⁶ Campbell, H. (2011). Religion and the Internet in the Israeli Orthodox context. Israel Affairs, 17(3), 364-383.

³⁷ קפלן, ק. (2009) שכחה, פריחה ועניין – מגמות ומאפיינים בחקר האורתודוקסיה. ציון, 372-353.

הציונות הדתית כמחברת

על כן, הציונות הדתית משתייכת לזרם התיאולוגי האורתודוקסי³⁸. עוד בתקופת קום המדינה, עת נסב הוויכוח על אופי המדינה שעתידה לקום, היו הציוניים-הדתיים מחויבים הן ללאומיות היהודית המודרנית והן למסורת היהודית³⁹. ולאחר בחינת יסודותיה הדתיים של הציונות הדתית, יש לעמוד גם על היבטים סוציולוגיים-כלכליים של מגזר זה ולהתייחס לחלק השני באמרת השפר של המגזר, קרי – העבודה. במאמר הבוחן את הציונות הדתית בפריזמה הכלכלית מצוטט מחקר אשר נערך בשלוש ישיבות תיכוניות המזוהות עם הציבור הדתי-לאומי. תוצאות המחקר לימדו כי מרבית תלמידי הישיבות הללו – קרוב ל-85% - מתכוונים בעתיד להירשם לאוניברסיטה ולרכוש השכלה אקדמית, וזאת על מנת להיות חלק מהמעמד הבינוני-גבוה בישראל⁴⁰.

אך לא רק בחיבור שבין תורה לעבודה עוסקת הציונות הדתית. עוד בתקופת קום המדינה, עת נסב הוויכוח על אופי המדינה שעתידה לקום, היו הציוניים-הדתיים מחויבים הן ללאומיות היהודית המודרנית והן למסורת היהודית⁴¹. הוכחה לכך, היא אמירתו של יוסף בורג, ממנהיגי המיתולוגיים של ספינת האם הפוליטית של הציונות הדתית, אשר במסגרתה אמר כי הקו המחבר את התואר ציוני לתואר דתי הוא המרכיב החשוב ביותר בקרב חובשי הכיפה הסרוגה. הוכחה נוספת לדבריו של בורג באה לידי ביטוי ביחס הציונות הדתית לגיוס לצבא, ובכך מראה כי חייל החובש כיפה סרוגה הינו שגרתי ומובן מאליו בישראל⁴².

את הערכים הללו, של התגייסות למשימה ורצון להתחבר אל עם ישראל, ינקה הציונות מאביה הרוחני, הרב אברהם יצחק הכהן קוק. בשנת 1913 השתתף הרב במה שנודע כ-"מסע הרבנים". במסע, שארך כחודש ימים ובו ביקר בעשרות מושבים, ביקש הרב קוק יחד עם רבנים נוספים לקרב את החלוצים מהמושבות השונות לתורה ולשמירת מצוותיה⁴³.

החרדים

מנגד, ניצב המגזר החרדי המהווה קהילה אורתודוקסית בכפיפותה המוחלטת לאל, בהבנתה הדוגמאטית את כללי ההלכה היהודית ובנאמנותה למסורת דתית שהתגבשה סביב סמכויות הלכתיות מרכזיות⁴⁴. קהילה זו היא אולי הסוגיה הקרדינלית ביותר בה חלוקה הציונות הדתית עם

³⁸ Leon, N. (2010). The transformation of Israel's religious-Zionist middle class. The Journal of Israeli History, 29(1), 61-78.

³⁹ Kaye, A. (2013). Democratic themes in religious Zionism. Shofar, 31(2), 8-30.

⁴⁰ Leon, N. (2010). The transformation of Israel's religious-Zionist middle class. The Journal of Israeli History, 29(1), 61-78.

⁴¹ Kaye, A. (2013). Democratic themes in religious Zionism. Shofar, 31(2), 8-30.

⁴² איש שלום, ב. (1998) ציונות דתית בין אפולוגיה להתמודדות. קתדרה: לתולדות ארץ ישראל וישובה. 145-149.

⁴³ ברק, א. (2015). דמותו של הראי"ה קוק בעיני הרב יעקב משה חרל"פ בהקשריה המיסטיים והאזוטריים. דעת: כתב-עת לפילוסופיה יהודית וקבלה, עמ' 226.

⁴⁴ שפיגל, א. (2013). "לגופם של השקפות והלכי רוח": החברה החרדית בתור 'קהילת פרשנות'. סוגיות חברתיות בישראל, 7-40.

התפיסה החרדית, היחס למדינת ישראל ולציונות. כמובן שקשה לדבר על הציבור החרדי בכללותו, שכן הוא מחולק ומפוצל לעשרות תתי זרמים וקבוצות שמפוצלות⁴⁵.

ועם זאת, למרות השוני בשיטות הלימוד השונות בציבור החרדי, בארצות המוצא המגוונות וכן במוקדי ההנהגה השונים שלו, עדיין ניתן לראות מאפיינים משותפים אשר מאפשרים להתייחס אל החרדים כקבוצה אחת, אף אם הטרוגנית. ככלל, הציבור החרדי מקפיד על הכשרות, תפילות, לימודי תורה, מגורים בשכונות נפרדות וכן קודי לבוש מחמירים: צנוע לנשים ומסורתי לגברים⁴⁶.

שונה מכולן: חסידות חב"ד

אחת מקבוצות החרדים השונות בשלל היבטים, הינה חסידות חב"ד, הקבוצה החרדית היחידה המחזיקה בעמדה אנטי-ציונית שאימצה, למראית עין, את השיח הציוני מיד עם תום מלחמת ששת הימים⁴⁷. רבים מחסידי חב"ד ראו ברבי מנחם מענדל שניאורסון – הרבי מלובביץ' – את המשיח של העם היהודי, ללא כחל וסרק. ביוני 1994 הלך לעולמו האדמו"ר האחרון של חסידות חב"ד, ולאחר פטירתו התהוו שני פלגים בחסידות חב"ד. הפלג האחד סבור כי הרבי נפטר ולאחר אזכור שמו הם מציינים זי"ע"א (זכותו יגן עלינו אמן). הפלג האחר, המכונה משיחיסטי, סבור כי הרבי מלובביץ' הוא מלך המשיח. לדעתם הרבי לא נפטר, אלא רק נסתר מעיני בשר ודם. לאחר אזכור שמו מוסיפים המשיחיסטים שליט"א, ראשי תיבות: שיחיה לאורך ימים טובים אמן. שני הפלגים הללו בחסידות חב"ד מנהלים מוסדות חינוך שונים, הוצאות לאור שונות, שבועונים מקבילים, בתי דין ותנועות נוער נפרדות⁴⁸.

הגישה החב"דית מושתתת על הסקרנות להבין את תהליכי ראשית ההתהוות. האירוע המקומי (מצווה, מאמר מקראי או מדרש) ניתן להבנה כאשר אנו מכירים את שורשיו העליונים בראשית ההתהוות. נקל להבין שהחוויה של הראשונות היא גם חוויה גואלת. אי אפשר להיגאל ללא הכרת העבר הרחוק והפרימורדיאלי. מבחינת התכלית, היעד החב"די הוא בסופו של דבר הפעילות ה'ארצית', לאמור קיום מצוות ותלמוד תורה⁴⁹.

⁴⁵ Shaul, M. (2013). Holocaust memory in ultra-Orthodox Society in Israel: Is it a "counter-memory"? Journal of Israeli History, 32(2), 219-239.

⁴⁶ Tannenbaum, M., Abugov, N., & Ravid, D. (2006). Hebrew-language narratives of Yiddish-speaking ultra-Orthodox girls in Israel. Journal of Multilingual and Multicultural Development, 27(6), 472-490.

⁴⁷ צרפתי, א. (2006). עשור לרצח רבין: "מה דינו של מסייע לאויב מסיבות אידיאולוגיות" - עיתוני חב"ד במאבק נגד רבין. קשר, 115-129.

⁴⁸ רוט, א. (2013). הקורפוס הספרותי החב"די. עלי ספר: מחקרים בביבליוגרפיה ובתולדות הספר העברי המודפס והדיגיטלי, 139-164.

⁴⁹ שוורץ, ד' (2017). דילוג אל האור: מושגי יסוד בהגות חב"ד. אלון שבות: הוצאת מכללת הרצוג – תבונות, תשע"ז, 316-317.

לאחר הצגת ובחינת החלק הדתי של השסע, יש לעמוד על טיבו של הציבור שמנגד, קרי הציבור החילוני. ראשית, מיהו חילוני? יש הסבורים כי חילוניות בכלל, וחילוניות יהודית בפרט, היא השקפה העומדת בזכות עצמה, ואינה רק בבחינת שלילה של עמדה דתית⁵⁰. אפשר לומר כי יש כמה השקפות שאפשר לכנותן 'חילוניות' במובן זה שנשללת בהן אפשרות התגלות הנסית ונבחנת במסגרתן הזיקה למסורת היהודית; זהו סימן חיצוני. סימן זה בעל משמעות מוגבלת במובן זה שהוא אינו מורה בהכרח על כך שהשקפות אלו אינן יכולות להכיל יסודות או היבטים דתיים. המונחים המוציאים זה את זה צריך יותר: עמדה חילונית יהודית אינה יכולה להיות עמדה יהודית אורתודוקסית אבל אין לומר עליה שהיא סותרת בהכרח את העמדה הדתית בכללה⁵¹.

אם כן, הפעילות הדתית להפצת מעיינותיה מעוררת אנטגוניזם בקרב לא מעט חילונים, וניתן לראות בה קש נוסף על גבו של הדואב של גמל השסע הדתי אשר מהווה אחד מהשסעים בהם החברה הישראלית רוויה⁵². השסע הרלוונטי לענייננו הינו השסע בין אלו התופסים עצמם כחילונים לבין אלו המגדירים עצמם כדתיים ו/או חרדים. שסע זה נוגע בקשת רחבה של סוגיות: גיוס חרדים לצבא, מאבקים סביב כפייה דתית, מעמד הרבנות וכו'⁵³.

כך למעשה שחיקת יחסי הדתיים-חילונים הפכה סוגיות שוליות של מדיניות לשאלות עקרוניות. ברם, סוגיות אלה הן חלק מהשסע בכך שהשסע מסלף אותן, מקצין את התגובה הדתית והחילונית עליהן ומחריף את המתחות. ועוד, אף כי שאלות של מדיניות נחשבות לחלק מהשסע עצמו, הן מחריפות את תחושות הקיפוח ואת אי ההבנה. לצורך העניין, קיים קונצנזוס מוחץ בקרב המנהיגות הדתית והחילונית שהפטורים מגיוס ודיני הנישואים והגירושים הם הבעיות ההולכות ונוגסות ביחסי הדתיים והחילונים⁵⁴.

בתוך כך, אחד החידושים של השנים האחרונות הוא ההמצאה של המילה "הדתה" כחלק מסוגיית דמותה היהודית של מדינת ישראל. הרקע להמצאתה הוא כהונתו של שר חינוך ציוני-דתי שהתאמץ להוכיח שהוא איננו שר סקטוריאלי אלא ממלכתי ואף חילוני. במילה "הדתה" מתבטאת לא רק ביקורת על התנהגות דתית לא ראויה, אלא גם פסילה של הדלת בכלל והדת היהודית, כפי שמבקריה מבינים אותה בפרט. ברור מכאן מה חושבים הציונים הדתיים והציונים המסורתיים והחילוניים-לאומיים על העימות הזה. אשמת ה"הדתה" המוטחת בהם מכעיסה אותם. הם רוצים להנחיל

⁵⁰ כץ, ג' (2004). הרוח הלאומי, הנורמטיביות ואופיה החילוני של מחשבת אחד העם, דעת: כתב-עת לפילוסופיה יהודית וקבלה, עמ' 47-68.

⁵¹ כץ, ג' (2004). על תוכנו הפילוסופי של המונח 'חילוניות יהודית', עיון: רבעון פילוסופי כרך נ"ג, עמ' 209-236.

⁵² סמוחה, ס. (2010) הרצאת נשיא האגודה הסוציולוגית הישראלית בשנת: 2009 החברה הישראלית: ככל החברות או מקרה יוצא דופן? סוציולוגיה ישראלית, 302-297.

⁵³ שמוע-ניר, ל. והלינגר, מ. (2015) מפגשי דיאלוג בין דתיים וחילוניים בישראל: ניתוח מקרה תוכנית ההידברות באוניברסיטת בר-אילן. סוגיות חברתיות בישראל, 94-64.

⁵⁴ זרמבסקי, ל' (2002). השסע הדתי-חילוני בעיני המנהיגים ומעצבי דעת הקהל בישראל, מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, עמ' 23.

לתלמידיהם היהודים את מורשתם ומבחינתם זוהי חובתו של בית הספר הממלכתי של מדינת ישראל באשר היא מדינת הלאום של העם היהודי. כך נוהגת כל מדינת לאום דמוקרטית לגבי מורשתה⁵⁵.

-

⁵⁵ שביד, א' (2019). בין "הדתה" ל"כפייה חילונית" – מדינת ישראל במאבק על זהותה, אתר מידה. לינק: <https://mida.org.il/2019/09/09/%D7%91%D7%99%D7%9F-%D7%94%D7%93%D7%AA%D7%94-%D7%9C%D7%9B%D7%A4%D7%99%D7%99%D7%94-%D7%97%D7%99%D7%9C%D7%95%D7%A0%D7%99%D7%AA-%D7%9E%D7%93%D7%99%D7%A0%D7%AA-%D7%99%D7%A9%D7%A8%D7%90/>

מתודולוגיה

העבודה תתמקד בין השנים 2004-2009, שכן באלו השנים נמצאו על דפי העלונים מאמרים מעניינים יותר. המחקר ייעשה בשיטת מחקר איכותנית, על בסיס ניתוח סמיוטי וניתוח שיח ביקורתי. ניתוח סמיוטי מתמקד במסר עצמו מה התוכן של המסר מה משמעות תוכן זה וכיצד הקורא (הנמען) יפרש את המסר. ניתוח שיח ביקורתי זו שיטה המתאימה לניתוח תופעות ושינויים חברתיים-תרבותיים כפי שבאה לידי ביטוי בטקסט העיתונאי, והיא חושפות את חלקם של עיתונים ביצירתן של הבניות חברתיות ותרבותיות. כך שיטה זו מאפשרת גם להצביע על האופן, שבו תופסים סוגים שונים של עיתונים את תפקידם החברתי. במסגרת שיטות אלה, אנתח 20 קטעי ארכיון מתוך שני עלוני שבת: שיחת השבוע המשותף לזרם המרכזי של חסידות חב"ד ועלון השבת "עולם קטן" המזוהה עם המיינסטרים של הציונות הדתית.

הגישה לארכיוניהם של שני העלונים פשוטה וזריזה: באמצעות אתר אינטרנט ולפי שימוש במילות חיפוש רלוונטיות. כהתחלה, לוקטו הקטעים בהן מופיעות מילות מפתח הנוגעות להפרדת דת ומדינה, זאת על מנת לספק את תמונת המצב המלאה, בניסיון להבין כיצד מוצג הערך הדמוקרטי הפרדת דת ומדינה בעלונים שבת של מגזרים אורתודוקסיים המזוהים עם דיאלוג ואינטראקציה עם הציבור החילוני. לאחר ליקוט קטעי הארכיון וניתוחם, לוכדו המסקנות לכדי 3 תמות: (1) סוגיית שמירת הכשרות. (2) סוגיית הגיור. (3) נישואין אזרחיים.

הרציונל מאחורי בחירת שתי קבוצות אורתודוקסיות מתונות יחסית נבע מרצון להוכיח שלאמיתו של דבר, בבסיס העמדה הדתית מובנה חוסר כבוד ואי-לגיטימציה אינהרנטית לערך הדמוקרטי. אם בעיתונים השבועיים של שתי קבוצות אלו תופענה אמירות קשות וביטויים חריפים כנגד הפרדת הדת מהמדינה, ניתן ללמוד מקל וחומר שבעלונים שבת של קבוצות אורתודוקסיות אחרות, קיצוניות יותר, השיח יהיה מתלהם ובוטה אף יותר.

מגבלות המחקר האיכותני עשויות לנבוע מניתוח מספר קטעים מועט מדי, או לחילופין בבחירה סלקטיבית של קטעים מסוימים אשר מייצגים מגמה חד צדדית מסוימת. על מנת להתמודד עם מגבלות אלו, ייבחנו מספר רב של קטעים, 20 במספר, אשר ינסו להוות מנעד רחב עד כמה שניתן להתייחסויות כלפי חילונים בעלונים השבת שיחת השבוע ועולם קטן.

ניתוח סמיוטי ואידיאולוגי מתוך עלוני השבת

מתוך עלון שיחת השבוע

שם המאמר: כשרות האכילה והשתיה.

מאת: הרב מדרכי-מנשה לאופר.

במאמר, מגדיר הרב את הכשרות כ"עניין יסודי הנוגע ליחיד, למשפחה ולכלל ישראל כולו". בנוסף, קורא הרב לבני ובנות ישראל שיתחזקו במיוחד במצוות הכשרות. תמצית דבריו היא שהשחיתות וההידרדרות הרוחנית במצב היהדות בדורות האחרונים הוא תסמין חיצוני שגורמיו, בין היתר, שמירת הכשרות.

דנוטציה: "לאכילת מאכלים לא-כשרים, השפעה מזיקה על העדינות והטהרה של השכל היהודי".
קונוטציה: בכתבה ישנן שתי מסגרות שכל אחת מהן מסמלת רובד אחר. המסגרת הראשונה היא מסגרת שעניין הכשרות נוגע ליחיד, למשפחה ולכלל ישראל. המסגרת השנייה היא הקריאה להתחזק במצוות הכשרות.

מיתוס: מיתוס מרכזי הקיים במדינה הוא "כל ישראל ערבים זה לזה". כתבה זו מחזקת את המיתוס הזה סביב עניין הכשרות הנוגע לכלל ישראל.

ניתוח אידיאולוגי: לרב כוח חברתי ופוליטי וביכולתו להחדיר את האידיאולוגיה הנ"ל בקהל היעד. בטקסט ישנם מספר ביטויים הממחישים זאת, כגון: הידרדרות רוחנית ("אם נכשלים במאכלים אסורים, הרי משחיתים בכך, חס-ושלום את 'לבושי הנשמה'"), פגיעה בהשקפות שכליות ("לאכילת מאכלים לא כשרים יש השפעה מזיקה ביותר על העדינות והטהרה של השכל היהודי").

שם המאמר: סימני כשרות בחיי יום-יום.

מאת: הרבי מליובאוויטש, קטע מתוך הספר "שולחן שבת".

המאמר דן בתכליתו של האדם ותוהה כיצד האדם יכול להגיע לשלמותו והתאחדות עם האלוהים, כשאחד מן העקרונות הוא בדיקת כשרות המזון לפני האכילה, על מנת להיות בטוח שמעשיו ופעולותיו מכוונות להתעלות בקדושה האלוקית.

דנוטציה: "כשם שלפני האכילה בודק יהודי את כשרות מזונו, כך עליו לבדוק את כל מערכת חייו הגשמיים".

קונוטציה: במאמר ישנה מסגרת מרכזית המסמלת את תכליתו של האדם ככזה המגיע לשלמותו כאשר הוא שומר על מצוות ומתאחד עם אלוהים ושואף להידמות לו.

מיתוס: אחד המיתוסים המרכזיים הקיימים במסגרת כללי התורה הוא הציווי "עבודת השם", המתחלק לשני עניינים עיקריים: סור מרע ועשה טוב. סור רע מתבטא במצוות לא תעשה, ועושה טוב במצוות עשה. מאמר זה מחזק את המיתוס הזה סביב עניין הכשרות ובדיקת המאכלים.

ניתוח אידיאולוגי: אידיאולוגיית השמרנות הדתית המתאפיינת בחוקי התורה וההלכה, מתבטאת באופן מבוהק במאמר. כמו כן, ישנם ביטויים הממחישים זאת, כגון: תכלית האדם היא לשרת האלוהים ("האדם מגיע לשלמותו כשהוא עולה ונכלל במה שלמעלה ממנו – בקב"ה, בורא עולם"), האדם צריך לבדוק את מעשיו כדי להתקרב לקדושה האלוהית ("כשם שלפני האכילה בודק יהודי את כשרות מזונו, כך עליו לבדוק את כל מערכת חייו הגשמיים").

שם המאמר: הצו האלוקי כבסיס לערכים.

מאת: הרב מנחם ברוד.

במאמר זה, מסופר על קבוצת חסידים שנסעה בדרך ועצרה בפונדק-דרכים בבעלות יהודית. כשיקשו ארוחה חלבית, מטעמי כשרות, נאמר להם כי אין בנמצא, אלא רק מאכלים בשריים. החסידים החלו לחקור את בעל הפונדק מי השוחט, מי ניקר את הבשר ומהיכן מביאים אותו. מהר מאוד נשמע קול שקורא להם להפסיק את החקירות. בתכלית המאמר, הרי מציע שבענייני שבת וכשרות איש לא יעז להתיר את האסור ויש לבדוק הכל.

דנוטציה: "השכר הוא גמיש להפליא והוא יכול לטעון דבר והיפוכו. רק צו אלוקי מוחלט יכול להבטיח את הערכים".

קונוטציה: במאמר ישנה מסגרת מרכזית כאשר עניינה היא שדעתו של יהודי אינה רלוונטית, כאשר מתנגשת עם מצווה שבין אדם למקום, וכן אין עוררין על הצו האלוקי.

מיתוס: מיתוס מרכזי העולה מהמאמר - "לא תבשל גדי בחלב אמו", שמורה על אי אכילת בשר וחלב. כתבה זו מחזקת את המיתוס הנ"ל סביב עניין הכשרות והכלתו על כלל העם היהודי.

ניתוח אידיאולוגי: ניתן לזהות בכתבה את האידיאולוגיה הדתית המתאפיינת במצוות הקודמות לכל. ניתן להבחין בטקסט בכמה ביטויים הממחישים זאת: קיום מצווה קודמת לדעה האישית ("כשיהודי עומד לפני קיום מצווה שבין אדם למקום, ברור לו לגמרי שדעתו האישית אינה רלוונטית לעניין"), אין לערער על מצוות ("לראות במצווה צו אלוקי שאין עליו עוררין").

שם המאמר: גיור – עניין של מהות ולא 'טקס'.

מאת: מאמר מערכת.

המאמר דן בזהות היהודית, מהרהר במהותה ובפרדוקס שטוען כי גם שונא עמו נחשב ליהודי. על פי הכתוב, לא קל להגדיר את המהות היהודית. עם זאת, הזהות היהודית מוכתבת על פי עיקרון שכן לאם יהודייה, יהיו מעשיו אשר יהיו, הוא יהודי. ואילו גוי, אוהב את ה' וישראל, הוא גוי.

דנוטציה: "אלה האומרים על גוי כלשהו: הוא יותר יהודי מפלוני או אלמוני, מוכיחים בכך, שאין להם שום מושג מהו יהודי".

קונוטציה: המאמר מתחלק לשתי מסגרות. במסגרת הראשונה, מוגדרת מהי יהדות כעניין ביולוגי. במסגרת השנייה, מוגדרת היהדות ככזו הנקבעת על ידי האל.

מיתוס: מיתוס הקיים במדינה הוא "יהודי מי שנולד לאם יהודייה" ומובא במאמר סביב עניין ההגדרה של מיהו יהודי, וכיצד נכון להסתכל על המהות היהודית.

ניתוח אידיאולוגי: ניתן לזהות במאמר את האידיאולוגיה היהודית המאפיינת את מדינת ישראל כ"יהודית" ויוצרת מצב שהמסגרת המדינית, כשלעצמה, אינה יכולה לשמש עוד מסגרת המספקת לכידות לכלל האזרחים. ניתן להבחין בכמה ביטויים הממחישים זאת: יהודי נשאר יהודי גם אם הוא כופר בהלכה ("מי שהוא בן לאם יהודייה, יהיו מעשיו אשר יהיו, הוא יהודי"), גיור כהלכה כפתרון לגויים ("מי שיעבור גיור כהלכה, ישתנה במהותו הפנימית ויהיה יהודי. יש בגיור כוח אלוקי לשנות את מהותו של אדם").

שם המאמר: יהדות אינה נקנית ב'קפיצה'.

מאת: הרב מנחם ברוד.

המאמר דן בהחלטת בג"ץ להכיר ב"גירוי קפיצה" (רפורמי וקונסרבטיבי) ומעלה את הטענה שמי שלא עברו גירוי כהלכה, אלה לא נחשבים יהודים. האמנם כי בג"ץ יכול להורות למדינה לרשום אותם כיהודים, אך אין בכוחו להורות לעם ישראל לקבל אותם כיהודים. עוד נטען במאמר כי, אין יהדות ללא תורה וישנו בלבול הנובע מקביעה הלכתית, וכן כי גירוי בעיקרו אינו רק מבחנים.

דנוטציה: "מי שלא עברו גירוי כהלכה אינם חצי-יהודים אלא גויים גמורים".

קונוטציה: במאמר ישנה מסגרת מרכזית, אשר עניינה במושג הגירוי: בג"ץ אמנם יכול להכיר בגירוי אורתודוקסי, אך אין בכוחו להורות לעם ישראל להכיר בהם, אלא רק לאחר קביעה הלכתית.

מיתוס: מיתוס מרכזי הקיים במאמר הוא "אין יהדות בלי תורה", במסגרתו, לפי היהדות מי שלא מאמין באלוקים שנתן תורה לעם ישראל הוא כופר.

ניתוח אידיאולוגי: אידיאולוגיה מרכזית העולה מהמאמר היא אידאולוגיית הלאומיות שהניעה את תנועת "חיבת ציון" אשר יצרה את הציונות המעשית. ניתן לראות בטקסט ביטויים, כגון: גם אם יהודי חטא הוא ישאר יהודי ("ישראל אף על פי שחטא ישראל הוא").

שם המאמר: האם נוכל לומר 'כולנו יהודים'?

מאת: מאמר מערכת.

במאמר זה מועלית התהייה: "מדוע החליטו מייסדי המדינה כי נישואין וגירושין, ייעשו רק על פי ההלכה? והאם הדבר נבע אך ורק משיקולים קואליציוניים?" על פי המאמר, התשובה היא לחלוטין לא. באותם ימים הייתה מפא"י יכולה להסתדר היטב גם ללא הדתיים. אבל מייסדי המדינה הבינו שזו הדרך היחידה לשמר את אחדות העם.

דנוטציה: "אם תכיר מדינת ישראל ב'גירוי' סרק שונים ומשונים, יאבד הרישום את כל משמעותו".

קונוטציה: במאמר ישנן שתי מסגרות מרכזיות. המסגרת הראשונה היא מסגרת שעניינה ההחלטה של מייסדי המדינה כי נישואין וגירושין ייעשו רק על פי ההלכה. המסגרת השנייה, היא העדר עניין הנישואין האזרחיים.

מיתוס: המאמר מחליש את מיתוס הנישואין האזרחיים, בעקבות קביעת ההחלטה שנישואין וגירושין ייעשו רק על פי ההלכה.

ניתוח אידיאולוגי: ניתן לזהות במאמר את אידיאולוגיית ההלכה הדתית, המומחשת בכך שלא ניתן לערער את היסודות על פיהן נקבע כיצד ייעשו נישואין וגירושין ("מדינה ישראל השכיחה בעבר שלא לשבור את היסוד הזה ושלא לערער את עצם תפיסת הזהות היהודית, ממש כשם שהשכיחה לקבוע שנישואין וגירושין ייעשו על פי ההלכה").

שם המאמר: נישואין וגירושין על פי ההלכה.

מאת: מאמר מערכת.

בפתיחת המאמר מועלית השאלה: "למה מתנגד רוב הציבור לנישואין אזרחיים?". עוד נטען במאמר כי אם רוב החברה סבורה שנישואין אזרחיים בישראל ימיטו שואה על העם כולו, יביאו לפילוג

שאינו ניתן לאיחוי ויגרמו אסון לילדיהם של הנישאים בנישואין כאלה – זכותה וחובתה לכפות על היחיד שלא לעשות זאת.

דנוטציה: "השאלה אינה כלל וכלל אם יש לחברה זכות לכפות את דעתה על אלה שאינם סוברים כמותה, יש לה זכות מלאה ואף חובה לעשות זאת".

קונוטציה: במאמר ישנה מסגרת מרכזית המתאפיינת בכך שרוב החברה הישראלית סבורה כי משמעות הנישואין האזרחיים יטילו אסון על העם.

מיתוס: המאמר מחזק את המיתוס המרכזי "הדתה", הנוגע לעניין של כפייה הלכתית על הפרט. ניתן להמחיש זאת באמצעות ביטוי מרכזי מתוך המאמר: "זכותה וחובתה של החברה לכפות על היחיד".

ניתוח אידיאולוגי: האידיאולוגיה הדתית הלכתית, מזוהה באופן מובהק במאמר. אידיאולוגיה המאופיינת בהמשך התורה ומנהג כלל ישראל בכל הדורות.

ניתוח מאמרים מתוך עלון עולם קטן

שם המאמר: בהשגחת הבג"ץ.

מאת: אילת כהנא.

מאמר זה דן בפסיקת בג"ץ המורה על פירוק מערך הכשרות הממלכתי והוצאתו מידי הרבנות. המחברת מראינת את הרב משה ביגל אשר מביע אמון ברבנות הראשית לישראל, ומכנה את היום כ"יום שחור לכשרות בישראל".

דנוטציה: "העובדה שכל אחד יכול להחליט מה כשר ומה לא בלי שום ביקורת ממלכתית, היא מסוכנת".

קונוטציה: במאמר ישנה מסגרת מרכזית המתאפיינת בכך שהרבנות הראשית היא זו שצריכה לשלוט על מערך הכשרות.

מיתוס: המאמר מחזק את מיתוס "שמירת המצוות" ולמעשה שם אותו במרכז. המאמר מציג סטנדרטיים הלכתיים להכשרת מאכלים, בחסות הרבנות הראשית.

ניתוח אידיאולוגי: ניתן לזהות במאמר את חיזוק מונופול הרבנות בכשרות, ואפשר להמחיש זאת על ידי ביטויים כגון: "חייבים רגולטור ממלכתי והוא הרבנות הראשית", "לממשלת ישראל יש מונופול לנהל את המדינה, לרבנות יש מונופול לנהל את הכשרות".

שם המאמר: הלכות מנגל.

מאת: הרב משה כ"ץ.

המאמר דן בסוגיית כשרות הבשר, כיצד קונים ומכשירים. בנוסף, נטען כי לפי ההלכה, כאשר מעבירים בשר ממקום למקום או כשמפקידים בשר בידי גוי או יהודי שאינו נאמן בענייני כשרות, יש צורך בשתי חותמות כשרות. לכך יכולות לשמש מדבקה ופלומבה, מדבקה והולוגרמה, שתי מדבקות או ניילון סגור במדבקה.

דנוטציה: "כל בשר שמשתמשים בו צריך אישור כשרות".

קונוטציה: הקונוטציה שעולה מהמאמר היא שכל בשר צריך לקבל שתי חותמות המכשירות אותו לפי ההלכה, לכל סוג בשר (בקר, צאן, הודו ועוף).

מיתוס: המאמר מחזק את המיתוס "כל עוף טהור תאכלו", הממחיש את האכילה הכשרה כסוגיה טהורה.

ניתוח אידיאולוגי: המאמר מחזק את אידיאולוגיית ההלכה היהודית ומצוות שמירת הכשרות הסובבת סביבה.

שם המאמר: להפיל את מסך הברזל.

מאת: יונתן דובוב.

במאמר זה טוען המחבר כי קיימת חומה בין קהילת יוצאי חבר העמים והעולים משם ובין המגזר הדתי-לאומי. חומה הכוללת בין היתר הבדלי מנטליות ושפה, וכן חששות הדדיים העמיקו את הפער והתהום.

דנוטציה: "במקום לקלוט את העולים ולהכיר להם את הצד היפה של היהדות, הם נשלחו בלי הרבה שאלות מיותרות להליכי גיור, לבריתות מילה, להוכחת יהדות ולשמירות בקניונים. הקהילה הרוסית יצרה בתגובה מרחבי מחיה מנותקים מכל סממן יהודי עם זקן ופיתחה איבה מובנית כלפי כל מה שהם הכירו כיהדות שהתנשאה מעליהם".

קונוטציה: הקונוטציה שעולה היא שכדי להתפייס עם קהילת חבר העמים, נצטרך להכיר בחגים ובמועדים שלהם, וכן להכיר להם את הצד היפה של היהדות.

מיתוס: במאמר יש מיתוס של אחדות, הכותב דוגל בהשתלבותה של הקהילה הרוסית בקהילה היהודית יחד עם הסממנים היהודיים.

ניתוח אידיאולוגי: למחבר ישנו כוח חברתי ומנסה להכתיב את האידיאולוגיה הנ"ל בקוראי עלון השבת, מכתיבת רגשות כלפי הטיעונים המועלים במאמר. למשל: "דווקא המגזר שנלחם למען אותם עולים, הפנה להם כתף קרה כשהם הגיעו לארץ".

שם המאמר: שסע חברתי.

מאת: הרב יואל בן-נון.

מאמר זה דן במתח שבין זהות ישראלית לזהות יהודית. הוויכוח על הגיור הוא חלק מרכזי במאבקי הזהות המתחוללים בקרבנו. בנוסף, רוב מנהיגי היהדות האמינו בגאולת העם היהודי מכוח נאמנותם לתורה, וכך הם חושבים גם כיום. המתח והמאבק על זהותה ועל דרכה של מדינה יהודית בארץ ישראל, זה לא באמת מתח בין דתיים לחילונים, וגם לא עימות בין ימין ושמאל, אלא בין זהות יהודית לישראלית.

דנוטציה: "זה לא באמת המתח בין דתיים לחילונים, וגם לא העימות בין ימין ושמאל, אלא בין זהות יהודית לזהות ישראלית".

קונוטציה: הקונוטציה שעולה היא ששורש השסע השורר בין דתיים לחילוניים, מעלה ניחוחות מהמאבק על זהותה ועל דרכה של מדינת ישראל כמדינה יהודית.

מיתוס: במאמר זה יש מיתוס של אחדות, הצגת מרכיבי השסע החברתי ורצון לשיח בין הצדדים, לעמוד על סוגיית העימות ולהבדיל בין זהות יהודית לזהות ישראלית. במאמר מוזכרים גם ישראלים שאינם יהודים המעוניינים להתחבר לזהות היהודית ללא גיור הלכתי ועל כן יש לעמוד על חלק מרכזי זה במאבקי הזהות המתחוללים.

ניתוח אידיאולוגי: הדיון במתח שבין זהות ישראלית לזהות יהודית בראי סוגיית הגיור, מעורר את אידיאולוגיית ההלכה היהודית.

שם המאמר: חוק הגיור – המערכה בעיצומה.

מאת: עמיטל בראלי.

מאמר זה דן בסוגיית בתי הדין הפרטיים לגיור, שחלקם מוותרים על הדרישה לקיום מצוות או משאירים אותה להחלטת המתגייר: "מה מצופה מהמתגייר? בית הדין מעודד את המתגייר לחיות אורח חיים יהודי מסורתי". בתי דין אלו אינם עושים קורסי הכנה להבנת משמעות הגיור, ונהנים מתקציבים של הסוכנות היהודית.

דנוטציה: "לאחרונה התחילו לצוץ כפטריות אחרי הגשם בתי דין פרטיים לגיור. בית הדין מעודד את המתגייר לחיות אורח חיים מסורתי".

קונוטציה: במאמר ניתן לקרוא על עידוד בתי דין פרטיים מעבירים את תהליכי הגיור ללא דרישה לקיום מצוות, כפי שההלכה מתירה.

מיתוס: במאמר זה יש מיתוס של גיור כהלכה, גיור שנערך בישראל יהיה מוכר על פי דין רק אם בוצע באמצעות מערך הגיור הממלכתי. המחבר מחזיק בעמדה שיש להוציא מהחוק את בתי הדין הפרטיים המעודדים את המתגיירים לחיות אורח חיים יהודי מסורתי, ולא דתי.

ניתוח אידיאולוגי: הטקסט מתיימר להציג לנו מצב מציאות בו העם היהודי מאבד לאט-לאט את אידיאולוגיית היהדות. ניתן להמחיש זאת באמצעות ביטויים כגון: "הדין על הגיור הוא לא רק הלכתי, הוא דיון קיומי הנוגע במקומות הכי עמוקים שלנו כעם וכמדינה", "עוסק פשוטו כמשמעו בכרטיס הכניסה לעם ישראל ולמדינת ישראל".

שם המאמר: הצילו את מדינת היהודים.

מאת: איתמר סג"ל.

במאמר זה נטען כי חוק השבות הוא חוק ציוני, נשמת אפה של מדינת היהודים. אך אותו חוק ממיט אסון. עוד נטען כי המצב עתיד רק להחמיר. מצד אחד, ההתבוללות הגוברת בעולם תייצר בדורות הקרובים 'נכדים' רבים נוספים ליהודים שבחרו להתנתק מהעם. ומצד שני, בשלב כזה או אחר יזכו להגיע לארץ, לאכול מפירותיה ללא קדושה וטהרה.

דנוטציה: "מאות אלפי גויים רבים מהם ללא כל זיקה נראית לעין לעם ישראל – עולים בהמוניהם לארץ, ואין פוצה פה, אין מצפץ. הוסיפו לכך את המתאזרחים מנישואין אזרחיים ותבינו לבד כי הרכבת איבדה את דרכה".

קונוטציה: במאמר ניתן לקרוא ביקורת על חוק השבות, עלייה לארץ של מתאזרחים מנישואין אזרחיים ללא זיקה לעם.

מיתוס: במאמר יש מיתוס של זהות יהודית, הכותב סבור שיש לשנות את חוק השבות ולא לאפשר גיור מכוח נישואין אזרחיים.

ניתוח אידיאולוגי: הטקסט מציג לנו מצב בו אידיאולוגיית היהדות מאבדת את דרכה ומהותה, זאת מאחר ומתאזרחים כתוצאה מנישואין יכולים להיחשב כיהודיים.

שם המאמר: חותמנו בספר זכויות.

מאת: שמואל שטח.

מאמר זה דן בקמפיין שפרסם ארגון 'חותם' במסגרתו ניסה להציג כאילו תנועת 'נאמני תורה ועבודה' כתנועה שמביעה תמיכה בחילול שבת במרחב הציבורי, ואף מקדמת כביכול נישואין אזרחיים.

דנוטציה: "בישראל חיים מאות אלפי אזרחים שאינם יהודים על פי ההלכה והדבר מביא לכמה בעיות הלכתיות קשות בנושא, ובעיקר יוצר לחץ גדול שעלול להביא לשבירת כלים ולריסוק כלל המערכת".

קונוטציה: הקונוטציה העולה מן המאמר היא שהקמפיין מוצג כך שהעם היהודי עזב מזמן את דרך התורה והיהדות מובלת למקום בעייתי.

מיתוס: במאמר זה יש מיתוס של אחדות יהודית, ללא שיח המפרה בין כל גווני החברה הישראלית וכן בתוך הציונות הדתית.

ניתוח אידיאולוגי: המאמר מציג לנו מצב בו אידיאולוגיית היהדות נחרבת. ניתן לזהות בטקסט שלל ביטויים כגון: "בחירתם של 'נאמני תורה ועבודה' להיות מחוברים לארגון אנטי ציוני ואנטי יהודי", "מדובר בעתידה של מדינת ישראל כמדינה יהודית".

הצגת הממצאים וניתוחם

לאחר ניתוח ובחינה של 14 קטעי הארכיון השונים – 7 מתוך עלון השבת הציוני-דתי 'עולם קטן' ו-7 מתוך עלון השבת 'שיחת השבוע' הח"בדי – עובדו ולוכדו המסקנות לכדי 3 תמות:

1. אכילת מאכלים שאינם כשרים פוגעת בשכל היהודי.
2. יהודי נשאר יהודי גם אם הוא כופר בהלכה.
3. הזהות היהודית מאבדת את מהותה כתוצאה מנישואין אזרחיים.

אכילת מאכלים שאינם כשרים פוגעת בשכל היהודי

במאמר בשם "כשרות האכילה והשתייה" מאת הרב מדרכי-מנשה לאופר אשר פורסם ב-26.5.2006, בעלון **שיחת השבוע**, מגדיר הרב את הכשרות כ"עניין יסודי הנוגע ליחיד, למשפחה ולכלל ישראל כולו". בנוסף, קורא הרב לבני ובנות ישראל שיתחזקו במיוחד במצוות הכשרות. תמצית דבריו היא שהשחיתות וההידרדרות הרוחנית במצב היהדות בדורות האחרונים הוא תסמין חיצוני שגורמיו, בין היתר, שמירת הכשרות. הוא מתאר את הסיבה לדבר כך: "התכונות הטבעיות של האדם - מושפעות במידה רבה מסוג המאכלים והמשקאות שהוא אוכל ושותה. מפני שהמזון הופך, כידוע, לאחר העיכול להיות דם ובשר כבשרו של האדם האוכל (תניא פרק ז) וכשם שאיכות המזון משפיעה על בריאות הגוף כך יש לדבר השפעה על תכונות האופי של הנפש השפעתו השלילית של המזון הבלתי כשר אינה רק על התכונות הרגישות כי אם גם על השקפותיו השכליות". מובן אפוא, שלאכילת מאכלים לא כשרים (שהם ההפך מרצון התורה) יש השפעה מזיקה ביותר על העדינות והטהרה של השכל היהודי, עד כדי נטייה השקפתית-שכלית היפך השקפת התורה והאמונה.

בנוסף, אילת כהנא דנה בפסיקת בג"ץ על פירוק מערך הכשרות הממלכתי, במאמר אשר ראה אור בעלון **"עולם קטן"**. המחברת מראיית את הרב משה ביגל אשר טוען כי "העובדה שכל אחד יכול להחליט מה כשר ומה לא בלי שום ביקורת ממלכתית, היא מסוכנת. כמעט בכל תחום אחר יש לנו גוף שהשלטון מכיר בו - כמו למשל תו תקן. אני לא יכול להרכיב חשמל בביתי הפרטי בלי לקבל תו תקן. כשרות היא דבר שחשוב לאחוז גבוה מאזרחי מדינת ישראל ויהיה בעייתי אם כל אחד יוכל להחליט מה כשר ומה לא בלי 'תו תקן' כלשהו. חייבים רגולטור ממלכתי והוא הרבנות הראשית".

במדור "הרבי על הפרשה" בגיליון **שיחת השבוע**, מועלית התהייה הבאה: ומה תכליתו של האדם? האדם מגיע לשלמותו כשהוא עולה ונכלל במה שלמעלה ממנו – בקב"ה, בורא העולם. כשיהודי עובד את קונו ומשרת אותו, בכך הוא משיג את שלמותו והוא עולה ומתאחד עם הדרגה האלוקית שמעליו. בהמשך המאמר כותב הרבי כי "כשם שלפני האכילה בודק יהודי את כשרות מזונו, כך עליו לבדוק את כל מערכת חייו הגשמיים, כדי להיות בטוח שהוא אינו עושה את הדברים ברמה של 'חי', אלא כאדם, שכל מעשיו ופעולותיו מכוונות להתעלות בדרגה שלמעלה ממנו – בקדושה האלוקית.

במאמר מאת הרב משה כ"ץ מרבני כושרות, שהתפרסם **בעולם קטן** במסגרת מדור שאלות תשובות, הוא מתייחס לסוגיית כשרות הבשר, ועל כן טוען כי "כל בשר שמשתמשים בו צריך אישור כשרות". בהמשך המאמר, נטען כי לפי ההלכה, כאשר מעבירים בשר ממקום למקום או כשפוקדים בשר בידי גוי או יהודי שאינו נאמן בענייני כשרות, יש צורך בשתי חותמות כשרות. לכך יכולות לשמש מדבקה ופלומבה, מדבקה והולוגרמה, שתי מדבקות או ניילון סגור במדבקה.

במאמר מאת הרב מנחם ברוד שהתפרסם ב**שיחת השבוע**, מסופר על קבוצת חסידים שנסעה בדרך ועצרה בפונדק-דרכים בבעלות יהודית. כשביקשו ארוחה חלבית, מטעמי כשרות, נאמר להם כי אין בנמצא, אלא רק מאכלים בשריים. החסידים החלו לחקור את בעל הפונדק מי השוחט, מי ניקר את הבשר ומהיכן מביאים אותו. בעודם שואלים את השאלות, נשמע לפתע קול: "חסידים, חסידים! מה שאתם מכניסים אל הפה אתם בודקים היטב; האם אתם בודקים כך גם את מה שאתם מוציאים מהפה?". המחבר טוען כי אמירה זו חושפת אמת עמוקה ויהודי שעשוי להקפיד על קלה כחמורה בעניינים שבין אדם למקום, עלול למצוא צידוקים והיתרים בעניינים שבין אדם לחברו, ומוסיף: "לא יעלה על דעתו לאכול דבר שאין לו הכשר מחמיר, אבל בדברים הנוגעים לזולת פתאום לא צריך הכשר". בהמשך המאמר, מציין המחבר כי, כאשר יהודי עומד לפני קיום מצווה שבין אדם למקום, ברור לו לגמרי שדעתו האישית אינה רלוונטית לעניין. לא יעלה על דעתו, למשל, לצבוע את התפילין בצבע חום, גם אם הוא לא אוהב צבע שחור. הוא יודע שאלה ציוויים של הקב"ה ואין כל מקום לערבב בקיום המצוות את טעמו האישית ואת דעותיו. אולם במצוות שבין אדם לחברו עלול השכל להתערב, וכאן טמונה הסכנה.

לקראת סוף המאמר, הרב מציע שהדרך היחידה לעמוד מול פיתויי היצר, הרוותם של השכל לצרכיו, היא לראות במצווה צו אלוקי שאין עליו עוררין. בענייני שבת וכשרות איש לא יעז להתיר את האסור. להפך, אם יש ספק, היהודי פונה אל הרב ושואל מה קובעת ההלכה, הוא מקבל את דעת התורה ללא עוררין. ובאותה גישה יש להתייחס למצוות שבין אדם לחברו.

יהודי נשאר יהודי גם אם הוא כופר בהלכה

במאמר שהתפרסם בעלון **שיחת השבוע** תחת מדור "זהות יהודית", המהות היהודית מעורערת. על פי הכתוב, לא קל להגדיר זאת. בן לאם יהודייה שמתכחש לגמרי לעמו לדתו – הוא יהודי, ואילו בן לאם נוכרייה שמקיים את כל תרי"ג המצוות באהבה, ורק לא עבר גיור – הוא גוי. יהודי שונא עמו, ארצו מעורר סלידה הוא יהודי. ולעומתו, גוי אוהב ישראל שמתגייס לצה"ל ומוסר את נפשו למען ביטחונם של יהודי – הוא גוי. בהמשך המאמר, מוגדרת זהות יהודית כעניין פנימי-מהותי, שאי אפשר להפריד ממנו ושאינו נרכש על ידי הצהרות והתנהגויות. מי שבמהותו הוא יהודי – יישאר יהודי גם אם יפעל נגד עמו ואמונתו, ומי שמהותו איננו יהודי – לא ייעשה ליהודי על תמיכה בעם היהודי ולא על ידי הצהרות הזדהות עמו.

אך עם זאת, על אף הזהות היהודית מוכתבת על פי עיקרון, מי שהוא בן לאם יהודייה – יהיו מעשיו אשר יהיו – הוא יהודי; הוא בנו של הקב"ה. ואילו גוי, אוהב ה' וישראל – הוא גוי, חסיד אומות העולם ויקבל את מלוא שכרו על כך, אבל אין זה הופך אותו לחלק מעם ישראל.

במאמר אחר מאת יונתן דובוב שהתפרסם בעלון **עולם קטן**, טוען המחבר כי קיימת חומה בין קהילת יוצאי חבר העמים והעלים משם ובין המגזר הדתי-לאומי. חומה הכוללת בין היתר הבדלי מנטליות ושפה, וכן חששות הדדיים העמיקו את הפער והתהום. אבל דווקא המגזר שנלחם למען אותם עולים, הפנה להם כתף קרה כשהם הגיעו לארץ, ובמקום לקלוט את העולים ולהכיר להם את הצד היפה של היהדות, הם נשלחו בלי הרבה שאלות מיותרות להליכי גיור, לבריתות מילה, להוכחת יהדות ולשמירות בקניונים. הקהילה הרוסית יצרה בתגובה מרחבי מחיה מנותקים מכל סממן יהודי עם זקן ופיתחה איבה מובנית כלפי כל מה שהם הכירו כיהדות שהתנשאה מעליהם. בהמשך המאמר, מדגיש המחבר את ההיכרות בחג ה"נובי גוד" וטוען כי יש כאן הזדמנות פז לתיקון היסטורי ולהנכיח את הקול המשותק שלהם, ולהוכיח שיש דבר כזה רוסיה דתית, שלא צריך לבחור בין הזהויות.

מן הצד השני, במאמר שהתפרסם מאת הרב מנחם ברוד בעלון **שיחת השבוע**, הוזן בהחלטת בג"ץ להכיר בגיור קפיצה, עולה הטענה הבאה: "מי שלא עברו גיור כהלכה אינם חצי יהודים אלא גויים גמורים. בג"ץ יכול להורות למדינה לרשום אותם כיהודים אבל אין בכוחו להורות לעם ישראל לקבלם אל חיקו". הרב שוטח טענה כי אין יהדות בלי תורה והבלבול נובע מהקביעה ההלכתית "ישראל, אף על פי שחטא, ישראל הוא". כלומר, גם אם הוא פורק מעליו את עול התורה והמצוות, נשאר בכל זאת יהודי. מכאן נובעת הנחה מוטעית שאין קשר בין יהדות לבין שמירת מצוות, הקשר של יהודי עם התורה והמצוות מושרש עמוק כל-כך בנפשו, עד שגם אם ירצה להינתק מיהדותו - לא יוכל. כלומר, יהודי אף-על-פי שחטא והתרחק מהתורה, בכל-זאת יהודי הוא, ונשאר קשור אל התורה.

בהמשך המאמר, עומד המחבר על הטעות, לטענתו, שעיקרו של הגיור הוא הלימוד והמבחנים. הלימודים הם רק הכשרה ליישום מהותו האמתית של הגיור, אך עיקרו הוא הצטרפות לברית שכרת ה' עם העם היהודי בהר סיני. ובלי קבלה זו לא יכול להיות גיור.

בנוסף, במאמר מאת הרב יואל בן-נון אשר התפרסם בעלון **עולם קטן**, דן המחבר במתח שבין זהות ישראלית לזהות יהודית – וטוען כי הוויכוח על הגיור הוא חלק מרכזי במאבקי הזהות המתחוללים בקרבנו. המחבר עוד טוען כי רוב מנהיגי היהדות האמינו בגאולת העם היהודי מכוח נאמנותם לתורה, וכך הם חושבים גם כיום. המתח והמאבק על זהותה ועל דרכה של מדינה יהודית בארץ ישראל, זה לא באמת מתח בין דתיים לחילונים, וגם לא עימות בין ימין ושמאל, אלא בין זהות יהודית לישראלית. יש ציבור גדול, יהודי, שנאבק נגד כל מפגש של צעירים 'חרדים' עם צה"ל, כי ב'כור ההיתוך' הצה"לי הם יפגשו את הזהות הישראלית; לעומתם יש ישראלים שחרדים מפני סכנת 'הדתה' המאיימת (כביכול) עליהם ועל ילדיהם. יש גם ישראלים שאינם יהודים שעלו ארצה לפי 'חוק השבות', כאשר רבים מהם רוצים להתחבר לזהות היהודית בלי לעבור גיור הלכתי, אך רבים מהם נותרו רחוקים מכל ריח של יהדות.

הרב בן-נון מסכם באומרו כי מאבק זה בעצמו הוא תמצית חיינו מאז העצמאות והוא כורך יחד את שני העצים וגם את כל אלה שמאמינים רק באחד מהם; עצם המאבק הופך אותנו לעץ אחד לבלי היפרד עוד.

במאמר נוסף אשר ראה אור בעלון **עולם קטן**, כותב עמיטל בראלי על חוק הגיור. בתחילת המאמר, נטען כי התחילו לצוץ כפטריות אחרי הגשם בתי דין פרטיים לגיור, בהליך הדומה יותר להקמת דוכן גיור. חלקם מוותרים על הדרישה לקיום מצוות או משאירים אותה להחלטת המתגייר: "מה מצופה מהמתגייר? בית הדין מעודד את המתגייר לחיות אורח חיים יהודי מסורתי". בתי דין אלו אינם עושים קורסי הכנה להבנת משמעות הגיור, ונהנים מתקציבים של הסוכנות היהודית. בהמשך המאמר, טוען המחבר כי בתי דין אלה פעלו בעבר בניגוד לחוק, אך החלו לפעול בהכשר הבג"ץ, כאשר זה בהחלטה תקדימית הכיר בגיור אורתודוקסי פרטי שהמדינה פסלה. בכך נפתחה הדלת לעתירות שהוגשו על ידי התנועות הרפורמיות והקונסרבטיביות, המנסות להדחק בשערי היהדות ומבקשות הכרה דומה לבתי הדין שלהם.

בראלי מסכם באומרו כי לאחר אישור הצעת חוק הגיור הממלכתי, המבקשת לסגור את הפרצה שיצר בג"ץ ולמנוע מבתי דין פרטיים לגייר באופן עצמאי, מישוהו קיבל רגליים קרות: "בעוד הצעת החוק מגדירה כי 'גיור שנערך בישראל יהיה מוכר על פי דין רק אם בוצע באמצעות מערך הגיור הממלכתי', היא נמנעת לחלוטין מהגדרת אופיו של מערך הגיור הממלכתי, וחמור מכך – נמנעת מלייחס אותו לרבנות הראשית לישראל".

הזהות היהודית מאבדת את מהותה כתוצאה מנישואין אזרחיים

במאמר מערכת בשם "האם נוכל לומר 'כולנו יהודים'?" שהתפרסם בעלון **שיחת השבוע**, מועלית התהייה: "מדוע החליטו מייסדי המדינה כי נישואין וגירושין, ייעשו רק על פי ההלכה? והאם הדבר נבע אך ורק משיקולים קואליציוניים?" על פי המאמר, התשובה היא לחלוטין לא. באותם ימים הייתה מפא"י יכולה להסתדר היטב גם ללא הדתיים. אבל מייסדי המדינה הבינו שזו הדרך היחידה לשמר את אחדות העם. מתכונת זו מבטיחה כי הנישואין והגירושין מקובלים על כל העם. אין איש צריך לנהל ספרי-יוחסין ולפשפש בטיב נישואיו וגירושיו וגירוי של רעהו. בדרך זו נשמרת הרקמה הבסיסית של האחדות היהודית. וברגע ששוברים מסגרות אלו – יוצרים קרע שאין לאחותו.

במאמר בשם "הצילו את מדינת היהודים" שהתפרסם על ידי איתמר סג"ל בעלון **עולם קטן**, טוען המחבר כי חוק השבות הוא חוק ציוני, נשמת אפה של מדינת היהודים. אך כעת, אותו חוק ממית עלינו אסון. בהמשך המאמר, נטען כי "מאות אלפי גויים רבים מהם ללא כל זיקה נראית לעין לעם ישראל – עולים בהמוניהם לארץ, ואין פוצה פה, אין מצפצף. הוסיפו לכך את המתאזרחים מנישואין אזרחיים ותבינו לבד כי הרכבת איבדה את דרכה". נוסף לכך, חוזה המחבר כי המצב עתיד רק להחמיר. מצד אחד, ההתבוללות הגוברת בעולם תייצר בדורות הקרובים 'נכדים' רבים נוספים ליהודים שבחרו להתנתק מהעם. ומצד שני, בשלב כזה או אחר יזכו להגיע לארץ, לאכול מפירותיה ללא קדושה וטהרה. בסוף המאמר מוצע פתרון: שינוי החוק לאלתר.

במאמר נוסף שהתפרסם בעלון **עולם קטן** בשם "חותמנו בספר זכויות" מאת שמואל שטח, דן בקמפיין שפרסם ארגון 'חותם' במסגרתו ניסה להציג כאילו תנועת 'נאמני תורה ועבודה' כתנועה שמביעה תמיכה בחילול שבת במרחב הציבורי, ואף מקדמת כביכול נישואין אזרחיים. המחבר נותן לדוגמא את נושא הנישואין האזרחיים, וראשית טוען כי, בישראל חיים מאות אלפי אזרחים שאינם

יהודים על פי ההלכה והדבר מביא לכמה בעיות הלכתיות קשות בנושא, ובעיקר יוצר לחץ גדול שעלול להביא לשבירת כלים ולריסוק כלל המערכת. בהמשך המאמר, ניתנת הצעה למציאת הסדר שמחד גיסא ישמור על ה"אינטרס" ההלכתי, ומאידך גיסא יאפשר למי שאינו יכול להתחתן כיום ברבנות למצוא פתרון מוסדר שעדיף פי כמה - מבחינה הלכתית - ממצב שבו אנשים רבים מתחתנים אך לא רשומים כך בשום צורה. הצעות ברוח זו עלו מפייהם של כמה רבנים, כמו למשל הרב אליהו בקשי-דורון ואפילו בידי הרב אליעזר מלמד.

במאמר מערכת "נישואין וגירושין על פי ההלכה", שהתפרסם בעלון **שיחת השבוע**, מועלית בפתחו השאלה הבאה: למה מתנגד רוב הציבור לנישואין אזרחיים? נטען כי, כדרך הוויכוח הנהוגה אצלנו צצות שוב סיסמאות דמגוגיות על 'חופש הפרט' וכיוצא באלה, כאשר עצם הבעיה אינו עולה כמעט על הפרק, ועובדה שהחברה אוסרת על אדם לעבור ניתוח במוסד שאינו מורשה לעסוק בכך, למרות שהאיש רוצה להינתח דווקא שם ואין הוא סומך על שום מוסד אחר. זכותה של החברה למנוע את היחיד מלסכן את חייו. כך למעשה, אם החברה סבורה שנישואין-אזרחיים בישראל ימיטו שואה על העם כולו, יביאו לפילוג שאינו ניתן לאיחוי ויגרמו אסון לילדיהם של הנישואים בנישואין כאלה – זכותה וחובתה לכפות על היחיד שלא לעשות זאת.

דיון ומסקנות

סוגיית היחס לערך הדמוקרטי הפרדת דת ומדינה תוספת מקום של כבוד בעלוני השבת. כפי שנאמר בהשערת המחקר, הציפייה הייתה למצוא קטעים אשר מתייחסים באופן שלילי לסוגיות הכשרות, הגיור והנישואין האזרחיים, אך ישנם גם מספר מסוים של קטעים המבטאים גישה מתונה יותר. בחינתם של קטעי הארכיון משני עלוני השבת השונים – עולם קטן ושיחת השבוע – אכן עומד בהתאם לציפיות אלו. קטעי הארכיון אכן אמביוולנטיים ומכילים גם מזה וגם מזה.

עלוני השבת מאפשרים הצצה אל מציאות החיים של קבוצות המיעוטים באוכלוסייה. כפי שסובר קפלן במאמרו, הבמה הזו היא הפלפטרמה המרכזית, ואולי גם היחידה, בה דתיים יכולים לפרש את מציאות החיים החברתית והתרבותית בישראל, ולנסות ליישב אותה ביחד עם מערכת הערכים ותפיסת עולמם. יתרה מכך, אינס גבל במאמרה מוסיפה שמלבד הניסיונות ליישב את הדיסוננס שבין המציאות לבין סט הערכים המוביל, תפקידם של עלוני השבת, בתוך התקשורת המגזרית, הוא להיות שומר קהילתי שמתריע מפני סכנות ואיומים חיצוניים שאורבים לאורח החיים של הקהילה.

על בסיס ניתוח הקטעים בפרק הממצאים, בהחלט ניתן להבחין כי גם עלון השבת שיחת השבוע וגם העלון עולם קטן ממלאים נאמנה תפקידים אלו, בין כשהם מציגים אלטרנטיבה שכלתנית לתפיסת העולם החילונית-כפרנית, ובין כשבמאמרי העלונים מופיעים ביטויים תקיפים כנגד אורח החיים החופשי. על אף כל האמור לעיל וכפי שנוזכר לאורך כל העבודה, הן בסקירת הספרות והן בחלקים נוספים, הציבור הדתי-לאומי וחסידות חב"ד מייצגות אלמנט ופנים אחרים מעט מפניה הכלליים של הקבוצה האורתודוקסית בישראל. כפי שהובא בסקירת הספרות, הציונות וחסידות חב"ד חוסות תחת הגדרת האורתודוקסיה בשל ההקפדה על המצוות ובשל ההתנגדות לעשיית שינויים ועדכונים בהלכה ובאורח החיים היהודי.

ייתכן כי ייחודן של קבוצות – חב"ד והציונות הדתית – בא לידי ביטוי בקבוצת מאמרים אשר נותחו בעבודה זו, מתוך כלל קטעי הארכיון אשר לוקטו. ישנם קטעים המעידים על יחס מרוכך וסלחני כלפי הציבור החילוני ודרכו – וזאת בניגוד לשאר קטעי הארכיון אשר הוצגו במהלך העבודה. בשל קוצר יריעת המחקר, אין בניתן אפשרות לדעת האם הלך רוח זה ייחודי לציונות הדתית וחב"ד אשר מרבית לחוות אינטראקציות עם הציבור החילוני, או שמא ריכוך זה קיים אף בקבוצות אורתודוקסיות אחרות, סגורות יותר משתי הקבוצות אשר נסקרו בעבודת מחקר זו.

מרבית קטעי ארכיון אשר לוקטו בעבודה זו מטילים צל באשר לתדמית המכילה והקומוניקטיבית של הציבור הדתי-לאומי ושל חסידות חב"ד כפי שהן משתקפות מתוך החומר האקדמי ומתוך ניסיון החיים, וקשה לקבוע כי הם עומדים בהלימה לדרשתו של רבי עקיבא: ואהבת לרעך כמוך – זהו כלל גדול בתורה.

סיכום

בניסיון לענות על שאלת המחקר - כיצד בא לידי ביטוי הערך הדמוקרטי של הפרדת דת ומדינה בעלוני השבת של הציונות הדתית "עולם קטן" ו"שיחת השבוע" בין השנים 2004-2009? – יש להכיר בכך שבעלוני השבת, כמו בשאר אמצעי התקשורת, השיח מגוון ופתוח. לצד ואל מול קולות מסוג מסוים התופסים את הפרדת הדת מהמדינה באופן מסוים, עשויים להישמע ולהיאמר גם קולות אחרים, אולי אף שונים בתכלית.

תחילה, העבודה עסקה בהגדרת רעיון הפרדת דת ומדינה, שאף רווח בשיח הליברלי, אך בפועל הוא סובל מעמימות מושגית. סקירת הספרות דנה באריכות בשסע הדתי-חילוני, המאבק על דמותה של "מדינת היהודים" ובשתי קבוצות האוכלוסייה המזוהות עם עלוני השבת מהם לוקטו קטעי הארכיון, הציונות הדתית וחסידות חב"ד. סקירת הספרות אף סקרה גם את הסקטור החרדי, שכן חסידות חב"ד נחשבת לתת קבוצה, בתוך הזרם החרדי, ואת האוכלוסייה החילונית, כדי לעמוד על טיבו של הציבור שמנגד. בנוסף, נדון השסע כפי שבא לידי ביטוי באמצעי התקשורת.

בהמשך העבודה, סקירת הספרות דנה גם בתפקיד התקשורת בדמוקרטיה וכן בחינת התקשורת המגזרית והתפקידים אשר היא ממלאת, וכן היחס של קבוצות המיעוטים אל התקשורת הזו. כמו כן, פרק זה מכיל גם התייחסות לעלוני השבת הנדונים בעבודה אשר מהווים לאמצעי התקשורת הפופולאריים באוכלוסיות אליהם פונים. לבסוף, נבחנו קטעי ארכיון מתוך עלוני השבת אשר הוזכרו, עלון שיחת השבוע המזוהה עם הזרם המרכזי של חסידות חב"ד, וכן עלון השבת עולם קטן המזוהה עם המגזר הציוני-דתי.

ביבליוגרפיה

- אבינרי, ש' (1995). דת אינה ניתנת להפרטה, הארץ 22.12.1995.
- אגסי, י' (1984). בין דת ולאום: לקראת זהות לאומי ישראלית, פפירוס, מהדורה שנייה.
- אהרונ, ש' (1994). מסך נעול, מימד, גיליון 2, עמ' 26-27.
- איש שלום, ב. (1998) ציונות דתית בין אפולוגיה להתמודדות. קתדרה: לתולדות ארץ ישראל ויישובה. 149-145.
- אניגר, ג' (2018). חילוניות, אות: כתב עת לספרות ולתיאוריה, גיליון 8, עמ' 239-266.
- בן-נון, ח' (2004). כשאת אומרת 'הפרדת דת ומדינה' למה את מתכוונת, שערי משפט ג', 2 (תשס"ד), עמ' 375-391.
- בן-נון, פ', ברנע, ש' וצרפתי, י' (2005). התקשורת בדמוקרטיה הישראלית מנקודות מבט שונות, פרסומי מדד הדמוקרטיה הישראלית, המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 20-21.
- ברק, א. (2015). דמותו של הראי"ה קוק בעיני הרב יעקב משה חרל"פ בהקשריה המיסטיים והאזוטריים. דעת: כתב-עת לפילוסופיה יהודית וקבלה, עמ' 226.
- גביון, ר' (1993). דת ומדינה – הפרדה והפרטה, משפט וממשל ב, עמ' 56.
- גבל, א' (2006). הציבור הדתי-לאומי והתקשורת: יחסי אהבה-שנאה, מכון חיים הרצוג לתקשורת, חברה ופוליטיקה, עמ' 10-11.
- גלטר, י' (1987). יחסי דתיים חילוניים – דמות החברה בישראל, ניב המדרשיה: בימה לדברי הלכה, מחשבה, חינוך וספרות, עמ' 177-183.
- דון-יחיא, א' וזיסר, ב' (1999). דמוקרטיה כנגד לאומיות: ישראל כ"מקרה חריג", תרבות דמוקרטית, עמ' 9-22.
- וינריב, א' (2000). דת ומדינה – היבטים פילוסופיים, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- זרמבסקי, ל' (2002). השסע הדתי-חילוני בעיני המנהיגים ומעצבי דעת הקהל בישראל, מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, עמ' 23.

כץ, ג' (2004). הרוח הלאומי, הנורמטיביות ואופיה החילוני של מחשבת אחד העם, דעת: כתב-עת לפילוסופיה יהודית וקבלה, עמ' 47-68.

כץ, ג' (2004). על תוכנו הפילוסופי של המונח 'חילוניות יהודית', עיון: רבעון פילוסופי כרך נ"ג, עמ' 209-236.

כהן, י' (1997). עיתונות לחצי העם, פנים – תרבות, חברה וחינוך, גיליון 1, עמ' 54-61.

כהן, א. וזיסר, ב. (2003). מהשלמה להסלמה: השסע הדתי-חילוני בפתח המאה העשרים ואחת. ירושלים ותל-אביב.

כהן, י' (2012). התקשורת הדתית בישראל, דו"ח שנתי: התקשורת בישראל 2012 – סדרי יום, שימושים ומגמות. אריאל, המכון לחקר מדיה חדשים, חברה ופוליטיקה, עמ' 89.

לב שריד, א' (2006). כינון ערוץ טלוויזיה לענייני דת ומסורת בישראל: המקרה של ערוץ תכלת, אוניברסיטת בן גוריון.

ליבוויץ, י' (1959). הפרדת הדת והמדינה, טרם, רנ"ט/ר"ס, תשי"ט.

מדינה, ב' (2020). האם יש לישראל חוקה? על דמוקרטיה הליכית ודמוקרטיה ליברלית, האוניברסיטה העברית, עמ' 14-16.

נויברגר, ב' (1997). דת ודמוקרטיה בישראל, מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, עמ' 7-37.

סטטמן, ד' וגדעון ס' (2014). דת ומדינה בישראל: דיון פילוסופי-משפטי, חיפה: אוניברסיטת חיפה, עמ' 15.

סמוחה, ס. (2010). הרצאת נשיא האגודה הסוציולוגית הישראלית בשנת: 2009 החברה הישראלית: ככל החברות או מקרה יוצא דופן? סוציולוגיה ישראלית, 297-302.

עוז-זלצברגר, פ' (1999). הדמוקרטיה הליברלית: מבט היסטורי על עניין לא פשוט, תרבות דמוקרטית, גיליון 1, עמ' 97-136.

צרפתי, א. (2006). עשור לרצח רבין: "מה דינו של מסייע לאויב מסיבות אידיאולוגיות" - עיתוני חב"ד במאבק נגד רבין. קשר, 115-129.

ראשי, צ' והלינגר, מ' (2011). המיעוט החרדי והתקשורת הציבורית בישראל: בסיס לדיאלוג תרבותי המבוסס על תפקיד התקשורת בעיצובה של חברה אזרחית, תרבות דמוקרטית גיליון 13, עמ' 119-139.

קרניאל, י' (2007). דמוקרטיה, תקשורת ופוליטיקה בבית המשפט העליון: גבולות חופש הביטוי של הפלסטינים בישראל בתקופת האינתיפאדה השנייה, תקשורת ופוליטיקה בישראל, ירושלים: מכון ון-ליר, עמ' 208.

קפלן, ק. (2001). כלי התקשורת בחברה החרדית בישראל. קשר, 30-18.

קפלן, ק. (2009) שכחה, פריחה ועניין—מגמות ומאפיינים בחקר האורתודוקסיה. ציון, 372-353.

קרייני, מ' (2018). הנפרד והשונה ביחסי דת ומדינה בישראל, סוציולוגיה ישראלית, גיליון 2, עמ' 38-40.

שוהם, ח' (2014). 'דת', 'חילוניות' ו'מסורת' במחשבה הציבורית בישראל. עיונים בתקומת ישראל, כרך 24, עמ' 29.

שפיגל, א. (2013). "לגופם של השקפות והלכי רוח": החברה החרדית בתור 'קהילת פרשנות'. סוגיות חברתיות בישראל, 40-7.

שוורץ, ד' (2017). דילוג אל האור: מושגי יסוד בהגות חב"ד. אלון שבות: הוצאת מכללת הרצוג – תבונות, תשע"ז, 316-317.

שמוע-ניר, ל. והלינגר, מ. (2015) מפגשי דיאלוג בין דתיים וחילוניים בישראל: ניתוח מקרה תוכנית ההידברות באוניברסיטת בר-אילן. סוגיות חברתיות בישראל, 94-64.

שביד, א' (2019). בין "הדתה" ל"כפייה חילונית" – מדינת ישראל במאבק על זהותה, אתר מידה.

לינק: <https://mida.org.il/2019/09/09/%D7%91%D7%99%D7%9F-%D7%94%D7%93%D7%AA%D7%94-%D7%9C%D7%9B%D7%A4%D7%99%D7%99%D7%94-%D7%97%D7%99%D7%9C%D7%95%D7%A0%D7%99%D7%AA-%D7%9E%D7%93%D7%99%D7%A0%D7%AA-%D7%99%D7%A9%D7%A8%D7%90/>

שוורץ, ד. (2015). על מעמדו של הספר בשיח הגופניות והמיניות בציונות הדתית. עלי ספר:

מחקרים בביבליוגרפיה ובתולדות הספר העברי המודפס והדיגיטלי, (24-25), 331-362.

רוט, א. (2013). הקורפוס הספרותי החב"די. עלי ספר: מחקרים בביבליוגרפיה ובתולדות הספר

העברי המודפס והדיגיטלי, 139-164.

Blau, Y. (2012). Yitzchak Blau Responds: R. Shmuel Jablon's various defenses of R. Aviner's internet responsa. *Tradition: A Journal of Orthodox Jewish Thought*, 45(3), 95-98.

Campbell, H. (2011). Religion and the Internet in the Israeli Orthodox context. *Israel Affairs*, 17(3), 364-383.

Leon, N. (2010). The transformation of Israel's religious-Zionist middle class. *The Journal of Israeli History*, 29(1), 61-78.

Leon, N. (2010). The transformation of Israel's religious-Zionist middle class. *The Journal of Israeli History*, 29(1), 61-78.

Shaul, M. (2013). Holocaust memory in ultra-Orthodox Society in Israel: Is it a "counter-memory"? *Journal of Israeli History*, 32(2), 219-239.

Tannenbaum, M., Abugov, N., & Ravid, D. (2006). Hebrew-language narratives of Yiddish-speaking ultra-Orthodox girls in Israel. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 27(6), 472-490.

Pearl, S. (2014). Exceptions to the rule: Chabad-Lubavitch and the digital sphere. *Journal of Media and Religion*, 13(3), 123-137.

Kaye, A. (2013). Democratic themes in religious Zionism. *Shofar*, 31(2), 8-30.

Kaye, A. (2013). Democratic themes in religious Zionism. *Shofar*, 31(2), 8-30.

Rosman-Stollman, E. (2018). Military Service as Bargaining: The Case of Religious Women Soldiers in Israel. *Politics, Religion & Ideology*, 19(2), 158-175.

נספחים

עולם קטן:

– "הצילו את מדינת היהודים" –

<http://www.olan-katan.co.il/%D7%9E%D7%90%D7%9E%D7%A8%D7%99%D7%9D/item/6329-%D7%94%D7%A6%D7%99%D7%9C%D7%95-%D7%90%D7%AA-%D7%9E%D7%93%D7%99%D7%A0%D7%AA-%D7%94%D7%99%D7%94%D7%95%D7%93%D7%99%D7%9D>

– "בהשגחת הבג"ץ" –

<http://www.olan-katan.co.il/%D7%9B%D7%AA%D7%91%D7%95%D7%AA/item/2378-%D7%91%D7%94%D7%A9%D7%92%D7%97%D7%AA-%D7%94%D7%91%D7%92-%D7%A5>

– "הלכות מנגל" –

<http://www.olan-katan.co.il/%D7%9E%D7%94-%D7%9C%D7%A2%D7%A9%D7%95%D7%AA/item/1689-%D7%94%D7%9C%D7%9B%D7%95%D7%AA-%D7%9E%D7%A0%D7%92%D7%9C>

– "חוק הגיור – המערכה בעיצומה" –

<http://www.olan-katan.co.il/%D7%9E%D7%90%D7%9E%D7%A8%D7%99%D7%9D/item/1993-%D7%97%D7%95%D7%A7-%D7%94%D7%92%D7%99%D7%95%D7%A8-%E2%80%93%D7%94%D7%9E%D7%A2%D7%A8%D7%9B%D7%94-%D7%91%D7%A2%D7%99%D7%A6%D7%95%D7%9E%D7%94>

– "שטע חברתי" –

<http://www.olan-katan.co.il/%D7%9E%D7%90%D7%9E%D7%A8%D7%99%D7%9D/item/3134-%D7%A9%D7%A1%D7%A2-%D7%97%D7%91%D7%A8%D7%AA%D7%99>

– "להפיל את מסך הברזל" –

<http://www.olan-katan.co.il/%D7%9E%D7%90%D7%9E%D7%A8%D7%99%D7%9D/item/6255-%D7%A4%D6%BC%D6%B0%D7%A2%D6%B4%D7%99%D7%9E%D7%95%D6%B9%D7%AA-%D7%9C%D6%B5%D7%91>

– "חותמו בספר זכויות" –

<http://www.olan-katan.co.il/%D7%9E%D7%90%D7%9E%D7%A8%D7%99%D7%9D/item/3849-%D7%97%D7%95%D7%AA%D7%9E%D7%A0%D7%95-%D7%91%D7%A1%D7%A4%D7%A8-%D7%96%D7%9B%D7%95%D7%99%D7%95%D7%AA>

שיחת השבוע:

– "כשרות האכילה והשתייה" –

<http://www.chabad.org.il/Magazines/Article.asp?ArticleID=2996&CategoryID=848>

– "סימני כשרות בחיי יום-יום" –

<http://www.chabad.org.il/ParashotArticles/Item.asp?ArticleID=822&CategoryID=78&=SelectdDate>

– "גיור – עניין של מהות ולא טקס" –

<http://www.chabad.org.il/Articles/Article.asp?ArticleID=131&CategoryID=221>

– "האם נוכל לומר כולנו יהודים?"

<http://www.chabad.org.il/Magazines/Article.asp?ArticleID=1037&CategoryID=473>

– "האחריות עלינו, רבני ישראל"

<http://www.chabad.org.il/Magazines/Article.asp?ArticleID=5313&CategoryID=1210>

– "הצו האלוקי כבסיס לערכים"

<http://www.chabad.org.il/Weekly/Item.asp?CategoryID=10&ArticleID=1418&SearchParam=%EB%F9%F8>

– "יהדות אינה נקנית ב'קפיצה'"

<http://www.chabad.org.il/Weekly/Item.asp?CategoryID=10&ArticleID=1063&SearchParam=%E2%E9%E5%F8>

– "נישואין וגירושין על פי ההלכה"

<http://www.chabad.org.il/Articles/Article.asp?CategoryID=214&ArticleID=243&SearchParam=%F0%E9%F9%E5%E0%E9%EF>